

บทที่ 3

หลักปรัชญาพื้นฐานและปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา

ในบทนี้ เป็นการศึกษาวิเคราะห์ทฤษฎีธรรมะเกี่ยวกับปรัชญาพื้นฐาน และทฤษฎีเกี่ยวกับปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา ในประเด็นต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

- 3.1 ทฤษฎีพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริง
- 3.2 ทฤษฎีพื้นฐานเกี่ยวกับความรู้
- 3.3 ทฤษฎีพื้นฐานเกี่ยวกับคุณค่า
- 3.4 หลักปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา
- 3.5 จุดมุ่งหมายการศึกษาของพุทธศาสนา
- 3.6 กระบวนการพัฒนาการศึกษาของพุทธศาสนา

3.1 ทฤษฎีพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริง

โดยความเป็นจริงแล้ว พระพุทธศาสนา ไม่ถือว่าเป็นระบบแนวคิดทางปรัชญา เช่นกับระบบปรัชญาของตะวันตกอื่น ๆ เพราะหลักคำสอนทางพุทธศาสนานั้น เป็นผลจากการปฏิบัติ และเกิดขึ้นจากการตรัสรู้ความจริงของพระสัมมาสัมพุทธเจ้า โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พุทธศาสนาสายเถรวาท มีความเชื่อที่ยึดถือกันว่า หลักคำสอนของพุทธศาสนานั้น คือหลักแห่งความเป็นจริง และหลักแห่งการปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดคือการรู้แจ้งชีวิตและธรรมชาติ ได้แก่การบรรลุถึงอิสรภาพ คือความหลุดพ้นจากทุกข์ทั้งปวงโดยสิ้นเชิง หลักคำสอนทางพุทธศาสนาจึงไม่ได้เป็นเพียงความรู้ที่เกิดจากการตั้งความจริงทางปรัชญา เหมือนอย่างที่เราเข้าใจกันในระบบปรัชญาตะวันตกทั่วไป

อย่างไรก็ตาม เนื่องจากพุทธศาสนามีคำสอนเพื่อมุ่งให้คนได้พ้นจากความทุกข์ในชีวิต ซึ่งเมื่อได้พิจารณาให้ลึกถึงหลักพุทธธรรม ในฐานะที่เป็นระบบการศึกษาเพื่อการพัฒนาคนแล้ว หลักคำสอนของพุทธศาสนานั้น เป็นหลักการที่สามารถจะนำมาประยุกต์ใช้ให้เกิดประโยชน์ทางการศึกษาได้ ดังที่กล่าวในเบื้องต้นแล้วว่า พุทธศาสนาไม่ใช่ระบบปรัชญา แต่เมื่อมุ่งประโยชน์ที่จะเกิดขึ้นจากหลักคำสอนของพุทธศาสนาแล้ว ก็ถือเป็นความจำเป็นที่ควรจะนำหลักคำสอนของพุทธศาสนามาศึกษาวิเคราะห์ และประยุกต์ใช้เพื่อเป็นหลักปฏิบัติทางการศึกษาตามแนวพุทธธรรม โดยแนวทางที่ถูกต้องเหมาะสม เพื่อนำไปสู่เป้าหมายสูงสุดทางการศึกษา คือประโยชน์สุขต่อชีวิตและสังคมมนุษย์ในปัจจุบันให้มากที่สุด

3.1.1 ธรรมชาติและความเป็นจริง

ธรรมชาติพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริงของพุทธศาสนา ถือเป็นผลที่เกิดจากการปฏิบัติ และรู้แจ้งด้วยปัญญา จึงมีความเป็นลักษณะพิเศษเฉพาะตัว เป็นหลักคำสอนที่อิงอยู่กับความเป็นจริงตามธรรมชาติ โดยการพิจารณาเห็นและเข้าใจสิ่งต่าง ๆ ในรูปของกระบวนการ หรือปรากฏการณ์ธรรมชาติ ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย เพราะฉะนั้น เมื่อพิจารณาหลักคำสอนของพุทธศาสนาในแง่ภววิทยาหรือสภาวะแห่งความเป็นจริงสูงสุด พุทธศาสนามีโลกทัศน์หรือหลักความเชื่อพื้นฐานเกี่ยวกับสภาวะแห่งความเป็นจริงสูงสุด สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในลักษณะที่เกิดจากส่วนประกอบ หรือมีอยู่ในรูปของการรวมตัวกันเข้าของส่วนประกอบต่าง ๆ กล่าวอีกนัยหนึ่ง สิ่งทั้งหลายมีอยู่ในรูปของกระแส ซึ่งส่วนประกอบต่าง ๆ ล้วนแต่ประกอบขึ้นจากส่วนประกอบย่อยอื่นอีก แต่ละอย่างไม่มีตัวตนที่เป็นอิสระของตนเอง ไม่มีความเที่ยงแท้คงที่ เกิดขึ้นและแปรเปลี่ยนอยู่ตลอดเวลา ในลักษณะที่เป็นการสัมพันธ์เนื่องอาศัยซึ่งกันและกัน เป็นเหตุปัจจัยสืบต่อซึ่งกันและกัน โดยความเป็นไปในลักษณะดังกล่าวนี้ ดำเนินไปตามกฎธรรมชาติโดยอาศัยความสัมพันธ์และความเป็นปัจจัยเนื่องกันและกันของสิ่งทั้งหลาย ไม่มีตัวการควบคุมและควบคุมกันใดทั้งสิ้น จึงเรียกว่า เป็นสิ่งธรรมชาติ และเป็นสิ่งที่ดำเนินไปตามกฎของธรรมชาติ

กล่าวได้ว่า หลักความเป็นจริงของพุทธศาสนา ก็คือหลักปรมาตตสัจจะหรือหลักปรมาตตธรรม ได้แก่ ความเชื่อและความเข้าใจต่อสภาวะธรรมทั้งหลายว่า ต้องดำเนินไปตามกฎธรรมชาติซึ่งประกอบด้วย กฎแห่งความไม่เที่ยง (อนิจจตา) ความเป็นทุกข์ หรือความเปลี่ยนแปลงที่คงทนอยู่ในสภาวะเดิมไม่ได้ (ทุกขตา) และความไม่ใช่ตัวใช่ตน หรือความไม่มีเนื้อหาตัวตนที่สมบูรณ์แท้จริง (อนัตตตา) โดยรวมเรียกกฎนี้ว่า กฎไตรลักษณ์ หรือปฏิจสุมุปบาท ซึ่งถือเป็นกฎธรรมชาติที่ดำรงอยู่โดยความเป็นกฎสากล ครอบคลุมทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งที่เป็นสิ่งมีชีวิตและสิ่งที่ไม่ปราศจากชีวิตทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นโลก ดวงดาวและจักรวาล กฎธรรมชาตินี้จึงเรียกว่า เป็นธรรมชาติ คือสภาวะที่มีอยู่ตามธรรมดาในธรรมชาติ เป็นธรรมชาติ คือสภาวะที่ตั้งอยู่แน่นอนโดยธรรมดา และเป็นธรรมนิยาม* คือกฎหรือกำหนดที่แน่นอนของธรรมชาติ ซึ่งไม่เกี่ยวข้องกับผู้สร้างหรือผู้ควบคุมใดทั้งสิ้น ดังมีพุทธพจน์แสดงถึงสภาวะของกฎธรรมชาตินี้ไว้ว่า

* ในชั้นอรรถกถาพระสูตรและอภิธรรม แบ่งกฎธรรมนิยามนี้ออกเป็นนิยามย่อยอีก 5 ประการ คือ

1. อุดุนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับอุณหภูมิ ความร้อน ลมฟ้าอากาศ และฤดูกาล เป็นต้น
2. พีชนิยาม กฎธรรมชาติที่เกี่ยวกับการสืบพันธุ์ รวมทั้งพันธุกรรม ของสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย
3. กรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับพฤติกรรมของมนุษย์ ได้แก่กระบวนการให้ผลของการกระทำทั้งหลาย
4. ธรรมนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับความสัมพันธ์ และความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกันของสิ่งทั้งหลาย
5. จิตนิยาม กฎธรรมชาติเกี่ยวกับกระบวนการทำงานของจิต (ที.อ.2/34; สจฺจณฺ. อ. 408)

“ตลาคคทั้งหลาย จะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาตุนั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมเนียม เป็นธรรมเนียม ว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา ตลาคคตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอก แสดง วางเป็นแบบแผน ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง กระทำให้เข้าใจง่ายว่าสังขารทั้งปวงไม่เที่ยง.....สังขารทั้งปวงเป็นทุกข์.....ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา¹

พระพุทธพจน์ ซึ่งเป็นหลักฐานหรือเครื่องยืนยันถึงความมีอยู่ของสภาวะแห่งความเป็นจริงสูงสุดของพุทธศาสนาข้างต้นนั้น กล่าวได้ว่า หลักความเป็นจริงสูงสุดของพุทธศาสนา ก็คือ กฎแห่งไตรลักษณ์ (สามัญลักษณ์) ซึ่งประกอบด้วยสภาวะแห่งความไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตา และกฎปฏิจสงมุปบาท ซึ่งเกี่ยวข้องกับความมีอยู่ของสรรพสิ่งทั้งหลายในลักษณะของการดำเนินไปตามเงื่อนไขแห่งการสัมพันธ์กันของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ซึ่งกฎธรรมชาติ หรือกฎแห่งเหตุและผลดังกล่าวนี้ บางทีมีชื่อเรียกว่า กฎอภิปัจจยตา ซึ่งหมายถึง กฎแห่งความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันและกันเกิดขึ้น เป็นกฎธรรมชาติที่มีอิทธิพลต่อความเป็นไปของโลก ธรรมชาติ มนุษย์และสิ่งมีชีวิตทั้งหลาย จึงถือเป็นกฎที่แน่นอนไม่เปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัย กาลเวลาและสถานที่ใด ๆ ทั้งสิ้น ซึ่งสภาวะแห่งกฎธรรมชาติ หรือกฎแห่งเหตุและผลดังกล่าว มีพระพุทธพจน์แสดงไว้ ดังนี้

เพราะสิ่งนี้มี	สิ่งนี้จึงมี
เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น	สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
เพราะสิ่งนี้ไม่มี	สิ่งนี้จึงไม่มี
เพราะสิ่งนี้ดับ	สิ่งนี้จึงดับ ²

ดังนั้น หลักคำสอนของพุทธศาสนา เกี่ยวกับเรื่องไตรลักษณ์ และกฎปฏิจสงมุปบาท หรือหลักแห่งความเชื่อมโยงกันแห่งเหตุปัจจัยนี้ ถือเป็นหลักแสดงความจริงของทุกสิ่งทุกอย่างในสากลจักรวาลตามธรรมชาติของพุทธปรัชญา ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ยกเว้นสภาวะแห่งพระนิพพาน ล้วนแต่เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นและเป็นไปด้วยอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งเหตุปัจจัยดังกล่าว ก็คือกฎแห่งเหตุและผลซึ่งเป็นกฎธรรมชาติ ตามธรรมชาติของพุทธศาสนา จึงไม่มีผู้สร้างและพระเป็นเจ้าสูงสุดองค์ใด ที่สามารถเป็นผู้กำหนดกฎเกณฑ์สิ่งต่าง ๆ นอกเหนือไปจากกฎธรรมชาติ เพราะฉะนั้น หลักไตรลักษณ์ และกฎปฏิจสงมุปบาท จึงถือเป็นหลักคำสอนเกี่ยวกับความจริงที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นกฎแห่งความจริงแท้ ที่ครอบคลุมสิ่งต่าง ๆ ให้ดำเนินไปตามกฎเกณฑ์อย่างถูกต้องเหมาะสม เป็นกฎธรรมชาติที่มีอยู่จริง ไม่ใช่เพียงสิ่งสัมพัทธ์ หากแต่เป็นกฎที่มีอยู่ประจำเป็นนิรันดร์ ไม่ว่าจะมิผู้รู้หรือไม่ก็ตาม กฎนี้จึง

¹ อจ. ติก. 20/576.

² ส. นิตาน.16/64; 16/144.

เป็นสิ่งที่พุทธศาสนาได้ยึดถือเป็นหลักแห่งความเป็นจริงสูงสุด และเป็นพื้นฐานให้แก่หลักศีลธรรมทั้งหมดของหลักคำสอนในพุทธศาสนา

อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนา ได้กล่าวถึงประเภทแห่งความเป็นจริงในลักษณะที่เป็นสังขธรรมชาติ (ธรรม) ไว้ 2 ประเภท คือ สังขตธรรม ได้แก่ สิ่งที่มีอยู่และดำรงอยู่ด้วยการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย และ อสังขตธรรม ได้แก่ สิ่งที่ไม่อยู่ในขอบเขตของการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย ซึ่งหมายถึงพระนิพพาน และในธรรมทั้ง 2 ประเภทดังกล่าวนี้ สังขตธรรม ย่อมต้องเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งกฎธรรมชาติ คือกฎแห่งไตรลักษณ์ ได้แก่ ความไม่เที่ยง ความเป็นทุกข์ และความเป็นอนัตตาด้วยกันทั้งหมด แต่อย่างไรก็ตาม อสังขตธรรม คือสภาวะที่เรียกว่าพระนิพพาน เท่านั้น ที่ถูกยกเว้นจากขอบเขตแห่งกฎธรรมชาติ คือความไม่เที่ยงและความเป็นทุกข์ เพียงแต่ต้องเป็นไปตามกฎแห่งความเป็นอนัตตา เช่นเดียวกันทั้งหมด ดังพระพุทธพจน์ ที่ทรงยืนยันไว้ว่า

“สังขารทั้งหลายทั้งปวง ซึ่งเป็นสังขตธรรม เป็นสิ่งไม่เที่ยง เป็นทุกข์

และเป็นอนัตตา ส่วนบัญญัติคือพระนิพพาน ท่านวินิจฉัยว่าเป็นอนัตตา³

ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงมีความเชื่อว่า ในส่วนที่เป็นสังขตธรรมเท่านั้น ที่ย่อมเปลี่ยนแปลงไป ไม่คงที่และไม่เที่ยงแท้ถาวร เพราะสิ่งที่อยู่ภายใต้เงื่อนไขของสังขตธรรมนั้น ย่อมจะต้องเป็นไปตามกฎธรรมชาติแห่งไตรลักษณ์ คือลักษณะแห่งความไม่เที่ยง ความทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ และไม่มีแก่นแท้และตัวตนที่สมบูรณ์ ส่วนอสังขตธรรมนั้น เป็นสิ่งที่ยอยู่นอกขอบข่ายแห่งการปรุงแต่งด้วยเหตุปัจจัย จึงอยู่ข้ามพ้นลักษณะแห่งความไม่เที่ยง (อนิจจตา) และความเป็นทุกข์ คือคืออาการถูกบีบคั้นให้คงทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขตา) แต่ก็รวมอยู่ในลักษณะสุดท้ายคือความไม่ใช่ตัวตน และไม่มีตัวตนที่เที่ยงแท้ (อนัตตตา) เช่นเดียวกัน

ดังนั้น ทฤษฎีเกี่ยวกับความเป็นจริงสูงสุดของพุทธศาสนา ก็คือหลักแห่งความเป็นจริงที่เป็นกฎสากลทั่วไปเสมอทั้งหมดทั้งจักรวาล คือกฎแห่งไตรลักษณ์ กล่าวคือ ทุกสิ่งทุกอย่างในสากลจักรวาลนี้ ไม่ว่าจะเป็นโลก ดวงอาทิตย์และดวงดาว ไม่ว่าจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตมีใจครอง หรือสิ่งที่ปราศจากชีวิตเป็นแค่เพียงวัตถุธาตุ ก็ล้วนแต่ต้องตกอยู่ภายใต้กฎนี้ด้วยกันทั้งสิ้น และกฎธรรมชาติดังกล่าวนี้ พุทธศาสนาดูว่าเป็นกฎที่มีอยู่จริงตามธรรมชาติ เป็นสิ่งที่คงที่และไม่เปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลาและเทศะใด ๆ ซึ่งถือเป็นกฎสากลตามธรรมชาติที่มีอยู่คู่โลกโดยไม่เปลี่ยนแปลง

นอกจากพุทธศาสนาจะยึดถือหลักไตรลักษณ์ และปฏิจสมุปบาท ในฐานะเป็นหลักความจริงเกี่ยวกับกฎธรรมชาติสูงสุดแล้ว พุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักความเป็นจริงคือกฎแห่งกรรม ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ และกฎแห่งศีลธรรมสำหรับมนุษย์ไว้เป็นประการสำคัญอีกด้วย โดยกฎแห่งกรรมนี้ เป็นกฎที่เกี่ยวข้องเนื่องกับการกระทำของมนุษย์ เป็นกฎแห่งเหตุและผล จึงถือเป็นกฎย่อย

³ วิ. ปริวาร. 8/826.

ของกฎธรรมชาติดี้อีกอย่างหนึ่ง แต่เป็นกฎทางศีลธรรมที่ครอบคลุมความประพฤติของมนุษย์ ซึ่งมีชีวิตจิตใจ ดังนั้น ไม่ว่าจะการกระทำที่ดีหรือชั่วของมนุษย์ที่ประกอบด้วยเจตจำนง ย่อมต้องเป็นไปตามเงื่อนไขและเหตุปัจจัยของกรรม เพราะฉะนั้น เมื่อพูดตามกฎแห่งกรรมแล้ว การกระทำที่ทำให้เกิดผลดีหรือชั่วนั้น เป็นสิ่งที่มีผลแน่นอนตายตัว หากแต่จะมีระดับความเข้มข้นหรือเบาบางตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัยสัมพันธ์ จึงกล่าวได้ว่า กฎแห่งกรรมในพุทธศาสนานั้น เป็นกฎธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่มีความสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องกับกฎธรรมชาติที่เป็นกฎใหญ่ คือกฎแห่งไตรลักษณ์ และกฎปฏิจกสมุปบาท ซึ่งเป็นกฎที่อธิบายความเป็นเหตุเป็นผลซึ่งกันและกัน หรือเป็นปัจจัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน

อีกอย่างหนึ่ง ในการพิจารณาถึงหลักความเป็นจริงในพุทธศาสนานั้น ยังมีสิ่งสำคัญที่จะต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับระดับของความจริงในพุทธศาสนาอีกด้วย เนื่องจากพุทธศาสนา ได้กล่าวถึงความจริงออกเป็น 2 ระดับด้วยกัน ประการแรกคือ สมมติสัจจะ คือความเป็นจริงโดยสมมุติ ได้แก่ ความเป็นจริงที่เกิดจากการมีมติทำความเข้าใจร่วมกันของคนในสังคม เพื่อประโยชน์ในการใช้สื่อสารของคนทั่วไป ประการที่สองคือ ปรมัตถสัจจะ คือความเป็นจริงโดยปรมัตถ์ ได้แก่ ความเป็นจริงตามความหมายสูงสุดที่ตรงตามสภาวะที่มันเป็น เช่น รูปธรรม นามธรรม จิต เจตสิก รูป นิพพาน เป็นต้น

เพราะฉะนั้น ในเวลากล่าวถึงความจริงในความมุ่งหมายของพุทธศาสนา จึงไม่ควรละเลยที่จะต้องพิจารณาให้แน่ชัดถึงสิ่งที่กำลังกล่าวถึงนั้น ว่ามุ่งหมายถึงสัจจะหรือความเป็นจริงในระดับไหน ดังเช่นในบางโอกาส พระพุทธองค์ได้ตรัสถึงตัวตนในความมุ่งหมายแห่งสมมติสัจจะ ดังข้อความที่ว่า “อตุคาหิ อตุคโน นาโถ ตนแลเป็นที่พึ่งพาอาศัยของตน”⁴ แล้วยังปรากฏคำสอนซึ่งมีลักษณะคล้ายกับจะขัดแย้งกันอีกหลายแห่ง เช่น ในอนัตตลักขณสูตร⁵ ว่ามนุษย์หรือชั้นห้านั้นเป็นอนัตตา คือไม่ใช่ตัวตนและไม่มีตัวตนที่แท้ โดยเป็นการตรัสในความมุ่งหมายของปรมัตถสัจจะ ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นดังกล่าวนี้ หากไม่ได้พิจารณาทำความเข้าใจในสัจจะ 2 ระดับ ที่กล่าวไว้ในพุทธศาสนาแล้ว ก็อาจจะนำไปสู่ความสงสัยและเข้าใจผิดได้ว่า หลักคำสอนของพุทธศาสนานั้นขัดแย้งกัน แต่ถ้าได้ศึกษาและพิจารณาให้ละเอียดว่า พุทธศาสนานั้นยอมรับความเป็นจริงที่ชาวโลกได้สมมุติบัญญัติใช้กันขึ้น ว่าเป็นสิ่งนั้น ๆ เช่น เป็นคน เป็นสัตว์ นายแดง นายขาว เป็นต้น พุทธศาสนาก็ยอมรับว่าเป็นคนเป็นสัตว์ตามที่ใช้เรียกกันนั้น เพียงแต่ในขณะที่เดียวกันก็มองแตกต่างออกไปจากชาวโลกทั่วไปในแง่เกี่ยวกับความเป็นจริงอีกระดับหนึ่ง คือระดับที่เป็นปรมัตถ์หรือระดับที่จริงตามสภาวะที่มันเป็น ซึ่งในระดับนี้พุทธศาสนาเชื่อว่า คน สัตว์ นายแดง นายขาวนั้นไม่มีอยู่จริงโดยปรมัตถ์ แต่มีอยู่ในลักษณะของสิ่งประกอบ หรือสิ่งที่ถูกปรุงแต่งกันขึ้นจากเหตุปัจจัย คือสิ่งที่

⁴ บุ. ธ. 25/22.

⁵ ที. มหา. 4/20.

เรียกว่า จิต เจตสิก และรูป ซึ่งได้แก่สภาวะธรรมที่เป็นไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย เท่านั้นเอง

ทรรศนะของพุทธศาสนา เกี่ยวกับหลักความจริงแท้สูงสุด จึงพอสรุปได้ว่า พุทธศาสนา ได้แบ่งความเป็นจริงออกเป็น 2 ระดับ คือความเป็นจริงระดับสังขตธรรมและอสังขตธรรม หรือความเป็นจริงโดยสมมุติ (สมมติสังขะ) กับความเป็นจริงโดยปรมาตม์ (ปรมาตม์สังขะ) ซึ่งความเป็นจริงในระดับที่เหตุปัจจัยปรุงแต่ง (สังขตธรรม) เป็นความจริงที่มีลักษณะสัมพัทธ์ ซึ่งจะเปลี่ยนแปลงไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัย นั่นก็คือต้องอยู่ภายใต้เงื่อนไขแห่งกฎธรรมชาติ คือกฎไตรลักษณ์และกฎปฏิจกสมุปบาท และนอกจากจะมีความเป็นจริงในระดับที่อาศัยปัจจัยปรุงแต่ง ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม ทั้งที่สามารถสัมผัสจับต้องได้และไม่ได้ในโลกแห่งสมมุตินี้แล้ว พุทธศาสนายังได้กล่าวถึงความจริงอีกระดับหนึ่ง ซึ่งมีอยู่โดยปราศจากการปรุงแต่งของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ และยังเป็นสิ่งที่อยู่พ้นขอบข่ายความรู้ระดับ โลกียปัญญาทั่วไปของปุถุชน ผู้ที่ยังไม่สามารถทำจิตให้หลุดพ้นจากอำนาจของกิเลสทั้งปวง ได้แก่พระนิพพาน ซึ่งเป็นบรมสุข มีความสุขสงบเป็นอย่างยิ่ง เป็นสิ่งคงที่ เทียงแท้ไม่เปลี่ยนแปลงไปตามสภาวะแวดล้อม ตลอดถึงกาลและเทศะใดทั้งสิ้น แต่พุทธศาสนาก็ยังยืนยันว่า เป็นสภาวะที่สามารถจะบรรลุถึงได้ ด้วยประสบการณ์ภายในขั้นสูงของมนุษย์ และจุดยืนแห่งแนวความคิดที่สำคัญที่สุดเกี่ยวกับหลักความเป็นจริงสูงสุดก็คือ ความเชื่อที่ว่า กฎแห่งความเป็นจริงสูงสุด คือกฎแห่งไตรลักษณ์ กฎแห่งปฏิจกสมุปบาท และกฎแห่งกรรม ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ นั้น มีลักษณะเป็นกฎธรรมชาติที่ตายตัว เป็นกฎสากลของโลกและสิ่งธรรมชาติทั้งปวงซึ่งเป็นอยู่มีอยู่คู่โลก (ธรรมฐิติ) โดยไม่เปลี่ยนแปลง เป็นกฎธรรมชาติที่มีความคงที่ตายตัว (ธรรมนิยาม) ถือเป็นหลักการที่สำคัญที่สุดของพุทธศาสนา ในฐานะที่เป็นกฎพื้นฐานให้กับหลักศีลธรรมหรือหลักแห่งการประพฤติปฏิบัติ เพื่อนำไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์สูงสุดตามหลักของพุทธศาสนา

3.1.2 ธรรมชาติของมนุษย์

พุทธศาสนามีทรรศนะในการมองโลกและสรรพสิ่งว่า โลกและชีวิตเป็นสิ่งธรรมชาติ เป็นปรากฏการณ์แห่งธรรมชาติ และทุกสิ่งทุกอย่างจะดำเนินไปตามกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ หรือถูกควบคุมให้เป็นไปตามกฎธรรมชาติ ที่เรียกว่า “นิยาม” ซึ่งได้แก่ อุดุนิยาม พินนิยาม จิตนิยาม กรรมนิยาม และธรรมนิยาม และความคิดพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริงของพุทธศาสนานั้น มองสรรพสิ่งเป็นไปตามกฎเกณฑ์และเงื่อนไขแห่งกฎไตรลักษณ์หรือสามัญญลักษณะ ซึ่งประกอบด้วยลักษณะของความไม่เที่ยง คงทนอยู่ในสภาวะเดิมได้ยาก และไม่มีตัวไม่มีตนที่แท้จริง

อนึ่ง การมองโลกตามทรรศนะของพุทธศาสนานั้น ได้แยกออกเป็น 2 ลักษณะ คือ โลกในเชิงวัตถุวิสัยและโลกเชิงอัตวิสัย โดยโลกในเชิงวัตถุวิสัย คือทรรศนะเกี่ยวกับการรับรู้โลกตามที่

มันมีอยู่เป็นอยู่ตามกฎของธรรมชาติ มีกระบวนการและแนวทางของการวิวัฒนาการไปตามกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งก็ต้องตกอยู่ภายใต้กฎของธรรมชาติ คือความไม่เที่ยงแท้แน่นอน ความไม่คงทนถาวร และความไม่มีตัวตนที่สมบูรณ์และยั่งยืน โดยการรับรู้ถึงการมีอยู่ของโลกดังกล่าวนี้ จะไม่ขึ้นอยู่กับตัวผู้รู้ ซึ่งตรงกันข้ามกับทฤษฎีการรับรู้โลกประเภทหลัง คือโลกในเชิงอัตวิสัย เป็นการมองโลกที่เกี่ยวข้องกับตัวผู้รับรู้ หมายถึงการมีอยู่หรือไม่มีอยู่ของโลกนั้น เป็นการสัมพันธ์กับการมีอยู่ของตัวผู้รับรู้เอง เป็นโลกที่มีอยู่ในความรู้สึกนึกคิดหรือผ่านกระบวนการรับรู้ของผู้รับรู้เอง ซึ่งพุทธศาสนาได้เน้นย้ำว่า ไม่มีวิธีการอื่นหรือกระบวนการรับรู้อย่างอื่นอีกแล้วนอกจากกระบวนการดังกล่าวนี้ ดังมีพระพุทธพจน์ครุสไว้ว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราจักแสดงสิ่งทั้งปวงแก่เธอทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงฟังข้อนี้ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็อะไรเป็นสิ่งทั้งปวง จักอยู่กับรูป หูกับเสียง จมูกกับกลิ่น ลิ้นกับรส กายกับโณสุตฺตพะ ใจกับธรรมารมณ์ อันนี้เรากล่าวว่าสิ่งทั้งปวง ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ผู้ใดพึงกล่าวอย่างนี้ว่า เราบอกปฏิเสธสิ่งทั้งปวง (เช่นนี้) จักบัญญัติสิ่งอื่นแทน วาจาของผู้นั้น คงเป็นของศกคิสิทธิคฺจเทพเจ้า แต่ครั้นถูกถามเข้า ก็คงไม่อาจปริปากได้ และยิ่งจะอึดอัดลำบากใจ ข้อนี้เพราะเหตุไร เพราะข้อนี้ไม่ใช่วิสัยฯ”⁶

“...เราขอมบัญญัติโลก เหตุเกิดแห่งโลก ความดับโลก และปฏิบัติทาเครื่องให้ถึงความดับแห่งโลก ในอรรถภาพอันมีประมาณวาหนึ่ง มีสัญญาและมีใจครองนี้เท่านั้น”⁷

ทฤษฎีการมองโลกของพุทธศาสนา จึงมีอยู่ด้วยกัน 2 มิติ ดังกล่าวมาแล้วนั้น ซึ่งประเภทแรก เป็นการมองในเชิงวัตถุวิสัย คือการรับรู้โลกในลักษณะตามที่มันเป็น คือตามความเป็นจริงที่มันดำเนินไปตามกฎเกณฑ์แห่งธรรมชาติ การมองโลกประเภทที่ 2 ของพุทธศาสนา ก็คือทฤษฎีการมองโลกเชิงอัตวิสัย ซึ่งเป็นการมองโลกในฐานะที่เกี่ยวข้องกับตัวผู้รู้โดยตรง คือเป็นการสร้างความเกี่ยวข้องสัมพันธ์กันระหว่างโลกธรรมชาติกับตัวผู้รู้เอง ซึ่งเป็นการรับรู้โดยประจักษ์ผ่านประสาทสัมผัสโดยตรง และการรับรู้โดยประจักษ์หรือโดยประสบการณ์ในทางพุทธศาสนานั้น มีขอบข่ายที่ครอบคลุมไปถึงการรับรู้ทางจิต ซึ่งมีความละเอียดและลึกซึ้งกว่าการรับรู้ทางประสาทสัมผัสธรรมดาทั่วไป และพุทธศาสนายังได้ให้ความสำคัญกับการรับรู้โลกประเภทที่สองนี้ว่า เป็นกระบวนการที่สำคัญต่อการพัฒนาตนเอง เพราะกระบวนการรับรู้ดังกล่าวนี้ สามารถที่จะเป็นทั้งบ่อเกิดของความรู้แจ้งหรือปัญญา ซึ่งจะเป็นเครื่องมือในการเข้าถึงความจริง เพื่อทำลายกิเลสอาสวะและนำพาไปสู่ความพ้นทุกข์ได้อย่างแท้จริง หรือว่าจะเป็นไปเพื่อบ่อเกิดของตัณหาหรืออวิชชา ซึ่งจะนำไปสู่ความทุกข์ก็ได้เช่นเดียวกัน

⁶ ส. สพ. 18/24.

⁷ พ. ส. 25/309.

โลกทัศน์ของพุทธศาสนาเกี่ยวกับโลกและธรรมชาติในเบื้องต้น ได้นำไปสู่ความเข้าใจเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งถือเป็นหลักคำสอนที่สำคัญประการหนึ่ง ในฐานะที่มองว่ามนุษย์เป็นศูนย์กลางของปัญหา ซึ่งพุทธศาสนาได้ละทิ้งประเด็นเกี่ยวกับพระเจ้าผู้สร้าง และปฐมกาลของชีวิต หรือประเด็นเกี่ยวกับจุดเริ่มต้นและที่สุดของชีวิตออกไป โดยมุ่งเน้นไปที่ประเด็นเกี่ยวกับชีวิต ในฐานะที่เป็นบ่อเกิดหรือต้นเหตุของความทุกข์ ซึ่งมีฐานรากมาจากอวิชชา โดยพิจารณาเห็นความทุกข์ที่เกิดขึ้นให้เป็นปัญหาพื้นฐานของชีวิตมนุษย์ กล่าวคือ พุทธศาสนานั้นมองธรรมชาติของชีวิตในแง่มุมที่เป็นปัญหา และได้กำหนดมรรควิธีในการแก้ปัญหาด้วยการขจัดทำลายต้นเหตุแห่งทุกข์ตามกระบวนการอบรมความประพฤติและการเสริมสร้างความสมบูรณ์แห่งสติปัญญา เพราะฉะนั้นจุดมุ่งหมายสูงสุดของหลักคำสอนในพุทธศาสนา จึงได้แก่ความสามารถในการกำจัดทุกข์ในชีวิตของปัจเจกบุคคลแต่ละคนให้หมดสิ้นไปได้โดยสิ้นเชิง

กล่าวได้ว่า พุทธศาสนามีมุมมองเกี่ยวกับธรรมชาติของมนุษย์ ในมิติที่แตกต่างออกไปจากทฤษฎีของวิทยาศาสตร์ เพราะในทางวิทยาศาสตร์นั้น เชื่อและยอมรับสิ่งที่รับรู้ได้ในขอบข่ายของวัตถุและประสาทสัมผัส ซึ่งเป็นสิ่งที่มนุษย์สามารถทดลองตรวจสอบได้เท่านั้น ในทางตรงกันข้าม พุทธศาสนาถือว่า ชีวิตนั้นมีได้ประกอบด้วยส่วนที่เป็นสสารวัตถุเพียงอย่างเดียว หากแต่ยังประกอบด้วยสิ่งที่มีคุณลักษณะพิเศษอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่าจิต ซึ่งเป็นส่วนประกอบที่เป็นนามธรรม เพราะฉะนั้น เมื่อพุทธศาสนากำลังพูดถึงชีวิต นั้นหมายถึงว่ากำลังพูดถึงผลรวมของส่วนประกอบทั้งสองคือกายและจิตของมนุษย์ หรือรูปธรรมและนามธรรมไปพร้อมกัน อีกทั้งยังได้ให้น้ำหนักความสำคัญในส่วนของจิตมากกว่าด้วย แต่อย่างไรก็ตาม กายและจิตที่ประกอบกันเข้าเป็นชีวิตนั้นจะต้องมีอยู่คู่กันและสัมพันธ์สอดคล้องกันเสมอ ถึงแม้ว่า พุทธศาสนาจะได้ให้น้ำหนักความสำคัญแก่จิตใจมากยิ่งขึ้นกว่าร่างกายก็ตาม ทั้งกายและจิตนั้นต่างก็ถือได้ว่ามีความสำคัญในฐานะที่ต้องพึ่งพาอาศัยกัน หรือจะต้องทำหน้าที่ให้สอดคล้องประสานซึ่งกันและกันและจะแยกขาดออกจากกันไม่ได้ เพื่อความเป็นชีวิตจะได้สมบูรณ์และดำเนินต่อไปได้ ด้วยเหตุนี้ การมองธรรมชาติของมนุษย์ ซึ่งเป็นส่วนประกอบทั้งทางร่างกายและจิตใจ ตามทฤษฎีของพุทธศาสนานั้น จึงสามารถที่จะมองได้ในหลายมิติด้วยกัน ซึ่งจะได้พิจารณาถึงรายละเอียดเพิ่มเติม ดังต่อไปนี้

พุทธศาสนาองธรรมชาติของมนุษย์ว่า มนุษย์คือขั้นที่ 5 สืบเนื่องมาจากแนวความคิดพื้นฐานของพุทธศาสนาที่เชื่อว่า มนุษย์เป็นศูนย์กลางของโลกและปัญหา มนุษย์ไม่ได้ถูกสร้างและถูกลิขิตชีวิตด้วยพระเป็นเจ้าองค์ใด แต่มนุษย์คือส่วนประกอบอย่างหนึ่งของธรรมชาติ เพราะฉะนั้นมนุษย์จึงเกิดขึ้นจากองค์ประกอบต่าง ๆ ตามธรรมชาติ ที่เรียกว่าขั้นที่ 5 คือกลุ่มหรือกองแห่งสภาวะ 5 อย่าง ซึ่งประกอบด้วย รูปขั้น เวทนาขั้น สัญญาขั้น สังขารขั้น และวิญญาณขั้น กล่าวคือชีวิตมนุษย์ไม่ได้ประกอบด้วยที่เป็นวัตถุธาตุเพียงอย่างเดียว แต่ยังประกอบด้วยภาคส่วนที่เป็นนามธรรมหรือจิตใจ ซึ่งเป็นธรรมชาติรู้ พร้อมทั้งคุณสมบัติย่อยอื่น ๆ ของจิตนั้น ซึ่งเรียกว่าเจตสิก

ความเป็นชีวิตของมนุษย์จึงสำเร็จขึ้นได้ด้วยองค์ประกอบและคุณสมบัติดังกล่าวนั้น แต่อย่างไรก็ตาม ในความเป็นมนุษย์ทางด้านร่างกายหรือสสารวัตถุก็ดี ด้านนามธรรมหรือจิตใจก็ดี พระพุทธศาสนามองว่า ก็คือสิ่งที่ประกอบกันขึ้นหรือสิ่งที่ถูกปรุงแต่งให้เกิดมีขึ้น ซึ่งเรียกสิ่งนี้ว่า สังขตธรรม ก็คือลักษณะของสิ่งที่ถูกปรุงแต่งขึ้นด้วยเหตุปัจจัยและจะดำเนินไปตามกฎธรรมชาตินั่นเอง

เมื่อมองมนุษย์ในแง่ที่เป็นตัวผู้รู้ (Subject) ต่อสิ่งแวดล้อมภายนอก หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ (Object) มนุษย์ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา จึงได้แก่ อายตนะ 6 ซึ่งหมายถึงแดนเป็นที่เกิดหรือรับรู้ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่าอินทรีย์ หมายถึงผู้เป็นใหญ่ในทางรับรู้ นั้น ๆ ซึ่งได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ สิ่งเหล่านี้ก็คือแดนเกิดของความรู้ หรืออารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส ผัสสะ และธรรมารมณ์ ซึ่งมีอยู่คู่กับผู้รับรู้หรืออินทรีย์เหล่านั้น ดังนั้น เมื่อถือตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา มนุษย์จะมีความหมายขึ้นมาได้ก็ต่อเมื่อได้ใช้อายตนะหรือประตูรับรู้เหล่านี้ ในการเสพเสวยต่อโลก หรือต่ออารมณ์ภายนอก คือสภาวะแวดล้อมภายนอกตัวเรานั้นเอง ซึ่งจะนำไปสู่บ่อเกิดแห่งปัญญา หรือค้นหาขึ้นกับตัวมนุษย์ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง อยู่ตรงที่การเสพเสวยต่อโลกภายนอกดังกล่าวนี้ ด้วยทำอย่างไร เพราะเหตุนี้ อายตนะจึงมีความสำคัญต่อมนุษย์เป็นอย่างยิ่ง ในฐานะที่เป็นตัวนำพาให้เกิดการพัฒนาปัญญา หรือว่าจะนำไปสู่การพอกพูนค้นหาก็ได้ ซึ่งจะเกิดขึ้นโดยการมีปฏิสัมพันธ์ของมนุษย์ต่อโลกธรรมชาติภายนอกในลักษณะต่าง ๆ นั้น จึงกล่าวได้ว่า สาระสำคัญของความเป็นมนุษย์ ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนานั้น อยู่ที่ความสามารถในการใช้อายตนะหรืออินทรีย์ทั้ง 6 ประการนั้นอย่างถูกต้องเหมาะสม มนุษย์จึงไม่ได้เป็นอะไรมากไปกว่าตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ การที่มนุษย์จะรู้จักตัวเองและรู้จักโลกภายนอกได้ ก็ด้วยการอาศัยอินทรีย์หรืออายตนะ 6 ประการนี้ กล่าวคือ ความเป็นใหญ่หรือความสามารถในการใช้ประโยชน์จากอินทรีย์เหล่านั้น เพราะฉะนั้น มนุษย์จึงไม่ได้อยู่เลยไปจากขอบเขตของอายตนะหรืออินทรีย์ทั้ง 6 ประการนี้ไปได้เลย

กล่าวได้ว่า ทฤษฎีของพระพุทธศาสนาที่เกี่ยวกับอายตนะนั้น ได้เน้นความสำคัญที่ให้ผู้รู้รู้จักใช้ทำที่ต่อการเสพเสวยโลก หรือการรู้จักฝึกหัดในการใช้อินทรีย์ทั้ง 6 ประการ ดังกล่าวมาแล้วนั้นให้ถูกต้องเหมาะสม หมายถึงการจะนำชีวิตไปสู่ปัญหา (ค้นหา, ทฤษฏ์) หรือจะนำไปสู่แสงสว่างแห่งปัญญา (วิชา, ปัญญา) ก็อยู่ในช่วงการใช้อินทรีย์เหล่านั้น ในการรับข้อมูลจากประสาทสัมผัสภายนอกด้วยความมีสติระมัดระวังหรือไม่ เพราะฉะนั้น การรู้จักใช้อายตนะหรือการสำรวจอินทรีย์หรืออายตนะภายในทั้ง 6 ประการ ในการเสพเสวยหรือรับรู้อารมณ์ภายนอกเข้ามาจึงเป็นสิ่งสำคัญที่จะต้องอาศัยความมีสติที่มั่นคงเป็นตัวควบคุมอยู่ตลอดเวลา

นอกจากนี้ มนุษย์ในทฤษฎีของพระพุทธศาสนา ยังสามารถพิจารณาได้ในแง่ของธาตุ 4 และธาตุ 6 เป็นลักษณะของมนุษย์ตามทฤษฎีของพระพุทธศาสนา ในอีกมิติมุมมองหนึ่ง มนุษย์ในลักษณะที่เป็นส่วนประกอบของธาตุ 4 คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และธาตุลม เป็นส่วนประกอบทางธรรมชาติในส่วนที่เป็นสสารวัตถุ กับส่วนประกอบอีก 2 อย่าง ได้แก่ อากาศธาตุ และวิญญาณ

ชาติ จึงรวมกันเป็นชาติ 6 โดยเมื่อพิจารณาอย่างละเอียดแล้วก็จะเห็นได้ว่า การกล่าวถึงมนุษย์ในลักษณะของชาติ 6 นั้น ได้แก่ การกล่าวถึงมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนประกอบของรูปสสาร และส่วนประกอบที่เป็นนามธรรมหรือจิต ดังที่ได้พิจารณามาแล้วในประเด็นเกี่ยวกับขั้น 5 และอายตนะ 6 นั้นเอง ซึ่งเมื่อก้าวโดยสรุปแล้ว ความเป็นมนุษย์ในทางพุทธศาสนาก็คือ องค์ประกอบที่สมบูรณ์ทั้งส่วนสสารร่างกายและส่วนนามธรรมคือจิต โดยจะละทิ้งอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้เลย ไม่เช่นนั้นแล้วก็จะไม่สามารถเป็นมนุษย์ที่ตรงตามความมุ่งหมายของพุทธศาสนาได้

เพราะฉะนั้น มนุษย์ในทรรศนะของพุทธศาสนา จึงมีลักษณะสำคัญโดยรวมคือ เป็นส่วนประกอบ เป็นผู้รับรู้โลกและกระทำต่อโลก มนุษย์เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ และมนุษย์มีศักยภาพในการที่จะพัฒนาตนเองไปสู่ความสมบูรณ์สูงสุดในด้านร่างกาย (อินทรีย์) สังกม จิตใจ และสติปัญญา ได้แก่ ความเป็นอิสระหลุดพ้นจากความบีบคั้นจากอารมณ์ภายนอกและภายใน หรือปัญหาและความทุกข์ต่าง ๆ ได้ด้วยการฝึกฝนอบรมตนเองตามกรอบแห่งหลักศีลธรรม ตั้งแต่ระดับชีวิตพื้นฐานจนถึงระดับสูงสุด ซึ่งเป็นเครื่องแสดงให้เห็นถึงความสำคัญของจิตมากกว่าร่างกาย ดังมีหลักฐานปรากฏในพระสูตรตันตปิฎก ขุททกนิกาย ธรรมบทว่า⁸

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจเศร้าหมองแล้ว พุคอยู่ก็ตี ทำอยู่ก็ตี ทุกข์ย่อมติดตามเขาไป เหมือนล้อที่หมุนไปตามรอยเท้าโคที่ลากเกวียนไปอยู่ ฉะนั้น”

“ธรรมทั้งหลายมีใจเป็นหัวหน้า มีใจเป็นใหญ่ สำเร็จแล้วด้วยใจ ถ้าบุคคลมีใจผ่องใสแล้ว พุคอยู่ก็ตี ทำอยู่ก็ตี ความสุขย่อมติดตามเขาไป เหมือนเงาติดตามตัวไปฉนั้น”

จากการที่พุทธศาสนาได้เน้นความสำคัญของจิตมากเป็นพิเศษ ดังที่กล่าวมาแล้วนั้น จึงควรจะได้มีการศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับธรรมชาติของจิตใจเพิ่มเติมขึ้นอีก เพราะว่า เป็นทรรศนะซึ่งถือเป็นฐานะสำคัญอย่างยิ่งของพุทธศาสนา ซึ่งตามทรรศนะของพุทธศาสนานั้น จิต หมายถึงตัวรู้สึกนึกคิด หรือตัวรู้แจ้งซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกตัวเรา ได้แก่ อารมณ์คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ และธรรมารมณ์ คืออารมณ์ที่สืบเนื่องมาจากอารมณ์ภายนอกทั้งหลายที่ได้เกิดตั้งสมอยู่ภายในจิต ในลักษณะของการคิดหรือรู้แจ้งอารมณ์ทางใจ โดยจิตนี้มีชื่อที่ใช้เรียกแทนกันอยู่หลายชื่อด้วยกัน เช่น จิต มนะ และวิญญาณ เป็นต้น แต่ก็มี ความหมายเดียวกัน คือสภาวะที่เป็นตัวรู้

ธรรมชาติของจิตในทรรศนะของพุทธศาสนา จึงมีลักษณะร่วมที่สำคัญทั่วไปอยู่หลายประการ ซึ่ง บรรจบ บรรณรุจิ ได้ให้อธิบายไว้ ดังนี้⁹

⁸ พุ. ธ. 25/11.

⁹ บรรจบ บรรณรุจิ, จิต มโน วิญญาณ (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.),

(1) ไปได้ไกล (ทुरुณฺ) หมายถึงสามารถรับอารมณ์ที่อยู่ไกลได้ คือสามารถรับอารมณ์ทั้งที่เป็นอารมณ์ในปัจจุบัน (ปัจจุปันนารมณฺ) อารมณ์ที่เป็นอดีต (อดีตารมณฺ) และอารมณ์ที่เป็นอนาคต (อนาคตารมณฺ) อารมณ์ทั้งหลายที่กล่าวถึงนี้ก็คือนั่น สิ่งที่สามารถสัมผัสได้ที่อยู่รอบตัวเราทั้ง ๖ ก็คือรูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ซึ่งอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านี้เราสามารถรับรู้ได้ ก็ด้วยอาศัยจิตเป็นตัวการรับรู้

(2) เทียวไปแต่ผู้เดียว (เอกจริ) หมายถึงจิตมีการเกิดและดับเป็นขณะ คือเมื่อเราเกิดความคิดขึ้นมา ความคิดนั้นก็เกิดขึ้นทีละอย่างตามลำดับก่อนหลัง แม้จะรู้สึกได้ว่าในขณะหนึ่งเรามีความคิดเกิดขึ้นหลายอย่างพร้อมกัน แต่ในความเป็นจริงแล้วความคิดนั้นเป็นไปทีละขณะ เพราะเหตุที่ความไวของจิตนั้นเกิดดับอย่างรวดเร็วมากจนไม่สามารถกำหนดแยกว่าเป็นขณะไหน และคิดเรื่องอะไรก่อนหลัง จึงรู้สึกเหมือนกับว่าเกิดขึ้นพร้อมกัน

(3) ไม่มีรูปร่าง (อสริริ) หมายถึงจิตนั้น เป็นพลังงานซึ่งเป็นนามธรรม ที่ไม่มีตัวตนให้สามารถมองเห็นเป็นรูป หรือให้สัมผัสถูกต้องได้ แต่จิตนั้นก็สามารไปไหนมาไหนได้เอง เพียงแต่ไม่ได้ปรากฏร่องรอยการไปการมาให้เห็นเช่นอย่างสรีระร่างกาย เพราะเหตุที่จิตเป็นธรรมชาติที่เป็นนามธรรม ไม่มีสรีระตัวตน ปราศจากรูปร่างให้ปรากฏได้

(4) มีถ้าเป็นที่อยู่อาศัย (กุหาสย) หมายถึงจิตที่มีสภาพเป็นนามธรรมนั้น ก็จำเป็นจะต้องมีที่อยู่อาศัยเหมือนกัน ซึ่งที่อยู่อาศัยของจิตที่เรียกขานว่าถ้ำนั้น ในความมุ่งหมายก็คือสรีระร่างกายของคนเรานั้นเอง หรือบางทีถ้ำมุ่งหมายให้แคบเข้าก็ได้แก่หทัยวัตถุ (สมอง)

จากลักษณะของจิตดังกล่าวนี้ ทำให้ปรากฏเห็นได้ชัดเจนว่า ตามทฤษฎีของพุทธศาสนานั้น จิตถือเป็นองค์ประกอบหนึ่งที่สำคัญของชีวิต เพราะจิตมีอำนาจหน้าที่ในการรับรู้ และควบคุมร่างกายให้แสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ทั้งที่เป็นกุศลและอกุศลออกมา และต้องมีความเกี่ยวข้องกับสัมพันธ์กัน พร้อมกับทำหน้าที่ประสานสอดคล้องซึ่งกันและกัน เพราะโดยธรรมชาติของสิ่งทั้งสองนั้น ต้องทำหน้าที่ให้สัมพันธ์กันและต้องพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน เพื่อความเป็นชีวิตจะได้ดำเนินไปได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ได้แสดงไว้ว่า

“ร่างกายนี้ไม่นานนัก จักนอนทับถมแผ่นดิน เมื่อปราศจากวิญญาณแล้ว ก็ถูกทอดทิ้งเหมือนท่อนไม้ที่หาประโยชน์ใช้สอยมิได้”¹⁰

“ร่างกายของตัวเรามีรูป ประกอบด้วยมหาภูตรูป 4 ถือกำเนิดมาจากบิดามารดา เติบโตด้วยข้าวสุกและขนมสด มีความไม่เที่ยงแตกสลายเป็นธรรมดา แต่ว่าวิญญาณของตัวเราอาศัยอยู่ในร่างกายนี้”¹¹

¹⁰ พ. ธ. 25/13.

¹¹ พ. ธ. 9/131.

นอกจากนี้แล้ว จิตยังมีลักษณะเฉพาะที่ควรพิจารณาเพิ่มเติมอีก ดังต่อไปนี้¹²

1. คின்றน (ผุทหนั) หมายถึง จิตที่คின்றนออกไปปรับอารมณ์ที่มากกระทบตามทวารต่าง ๆ เปรียบเสมือนปลาที่ถูกเหยียดขึ้นบกแล้ว พยายามที่จะดิ้นกลับลงสู่น้ำอีก

2. กวัดแกว่ง (จปลั) หมายถึง ขาดความมั่นคง แม้บางครั้งจะมองดูสงบนิ่ง แต่เมื่อมีอารมณ์มากกระทบเข้า ก็อดที่จะหวั่นไหวไปตามอารมณ์นั้นไม่ได้

3. รักษาได้ยาก (ทुरुกขั) หมายถึง การที่จะรักษาจิตให้เกิดความมั่นคง โดยให้คิดอยู่แต่สิ่งที่ดีมีประโยชน์อยู่ตลอดเวลา นั้น เป็นสิ่งที่ทำได้ยาก

4. ห้ามไว้ได้ยาก (ทุนุณิวารยั) หมายถึง ไม่ใช่แต่เพียงการรักษาจิตให้อยู่ในความดีเท่านั้น ที่ทำได้ยาก แม้การห้ามจิตจากความชั่ว คือการพยายามระวังจิตไม่ให้คิดฟุ้งซ่านไปในเรื่องที่ไม่ดี ก็ทำได้ยากเช่นเดียวกัน

5. ช่มได้ยาก (ทุนุณิคคหั) หมายถึง เมื่อจิตเข้าไปเกวียกอยู่กับความชั่ว หรืออกุศลทั้งหลายแล้ว การที่จะบีบบังคับให้จิตถอยออกให้ห่างจากความชั่ว ก็เป็นสิ่งที่ทำได้ยากไม่แพ้กัน

ลักษณะจิตดังกล่าวนี้ เป็นสภาวะจิตของปุถุชนโดยทั่วไป ซึ่งสะท้อนให้เห็นได้ว่า จิตของปุถุชนนั้น คின்றน กวัดแกว่ง และคอยที่จะสับสนสับสนหาอารมณ์ต่าง ๆ จากภายนอกเข้ามาเพื่อเสพเสวยอยู่ตลอดเวลา เพราะฉะนั้น จึงเป็นความจำเป็นและถือเป็นหลักการสำคัญพื้นฐานของพุทธศาสนา ที่จะต้องมีการฝึกฝนอบรมและคอยคุ้มครองรักษาจิตนี้ให้อยู่บนพื้นฐานของความมีสติ เพื่อเป็นการคุ้มครองจิตไม่ให้ประสพกับความทุกข์ที่จะเกิดส่งผลตามมา จากการเข้าไปเสพเสวยอารมณ์ภายนอกอย่างไม่ถูกต้องและขาดการใช้ปัญญาพิจารณาโดยแยบคาย (โยนิโสมนสิการ)

ตามหลักพุทธศาสนานั้น ได้จำแนกจิตออกเป็นจำนวนมากถึง 121 ดวง ได้แก่ จิตในกามภูมิ เรียกว่า กามาวจรจิต มี 54 ดวง จิตในรูปภูมิ เรียกว่า รูปาวจรจิต มี 15 ดวง จิตใจอรุณภูมิ เรียกว่า อรุณาวจรจิต มี 12 ดวง และจิตในโลกุตตรภูมิ เรียกว่า โลกุตตรจิต มี 40 ดวง รวมเป็นจิตทั้งหมด 121 ดวง หรือ 121 ขณะจิตด้วยกัน แต่ถ้าพิจารณาจิตโดยธรรมชาติที่แท้จริงของมันเองแล้ว จิตก็มีเพียงหนึ่งเดียว โดยความเป็นสภาวะธรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งมีลักษณะเกิดขึ้นและดับลงสืบต่อกันไปตามอำนาจการปรุงแต่งของเหตุปัจจัย¹³ จึงสามารถกล่าวได้ว่า ธรรมชาติของจิตนั้น มีลักษณะเป็นกระบวนการที่เกิดดับอยู่ตลอดเวลา ดำเนินไปตามเงื่อนไขหรือปัจจัยปรุงแต่งตามกระบวนการของธรรมชาติ หรือแรงผลักดันจากอำนาจกิเลสตัณหาภายในจิตเอง เพราะฉะนั้น จิตตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงไม่ใช่จิตที่มีสภาวะสมบูรณ์ตายตัว หรือเป็นจิตอมตะ แต่จิตนั้นเป็นกระบวนการของ

¹² พุ. ธ. 25/13.

¹³ สุนทร ฌ รังษี, พุทธปรัชญาจากพระไตรปิฎก (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2541), หน้า 158.

การเกิดและการดับที่ดำเนินสืบเนื่องกันไปของขณะจิตแต่ละดวงเท่านั้น ซึ่งมีลักษณะเปลี่ยนแปลงและรวดเร็วอยู่ตลอดเวลา และเป็นสิ่งที่สังเกตได้ยากยิ่งกว่าการเปลี่ยนแปลงในทางสสารร่างกายที่เราจะพอจะสังเกตเห็นได้มากมายหลายเท่า

กล่าวโดยสรุป ธรรมชาติของมนุษย์ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา คือชีวิตที่เกิดขึ้นจากองค์ประกอบ 2 ส่วน คือรูปธรรมกับนามธรรม หรือร่างกายกับจิต ซึ่งร่างกายนั้นเป็นส่วนของรูปหรือสสาร และคุณสมบัติหรือลักษณะย่อยต่าง ๆ ของสสาร ซึ่งเรียกว่าอุปาทายรูป (รูปอาศัย) ส่วนจิตใจหรือวิญญาณ ก็คือสภาวะธรรมที่รับรู้รูปธรรม พร้อมทั้งองค์ประกอบทั้งหลายที่เข้ามาปรุงแต่ง และเนื่องจากมนุษย์และสรรพสิ่งเกิดจากองค์ประกอบของธรรมชาติ จึงต้องดำเนินไปตามเงื่อนไขและกฎเกณฑ์ของธรรมชาติ คือมีลักษณะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลง เป็นสภาวะที่เกิดขึ้นและเสื่อมสลายไป เรียกว่าอนิจจตา เป็นทุกข์ ชัดแจ้งในตัวเอง หรือสภาวะที่ถูกบีบคั้นด้วยการเกิดและการสลายไป เรียกว่าทุกข์ตา และความไม่ใช่ตัวใช่ตนหรือไม่มีตัวมีคนที่สมบูรณ์แท้จริง เรียกว่าอนัตตตา รวมเรียกลักษณะทั้งหมดนี้ว่า กฎไตรลักษณ์ หรือสามัญญลักษณ์ กล่าวคือ ลักษณะทั่วไปของสิ่งที่ต้องอาศัยเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น และอาศัยเหตุปัจจัยทำให้ดับไป เป็นสภาวะที่เป็นไปตามกฎแห่งปัจจัยสัมพันธ์ที่เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท

นอกจากนี้ หลักการสำคัญที่พุทธศาสนานำเสนอในเรื่องธรรมชาติของมนุษย์ก็คือ มนุษย์ไม่ได้เกิดจากองค์ประกอบของสสารเพียงอย่างเดียว แต่มนุษย์ยังประกอบด้วยส่วนที่เป็นนามธรรมหรือจิต ซึ่งเป็นสิ่งที่มีอิทธิพลต่อชีวิตมนุษย์อย่างยิ่ง โดยทั้งกายและจิตนั้นต้องทำหน้าที่ให้สัมพันธ์สอดคล้องกันอยู่ตลอดเวลา และแยกขาดออกจากกันไม่ได้ แต่จิตก็มีความสำคัญมากกว่าร่างกาย เพราะเป็นใหญ่ในการกำหนดควบคุมการแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ของร่างกาย ทั้งในด้านการทำ การพูด และการคิด อาศัยคุณภาพของจิตเป็นตัวกำหนดให้เป็นไปในทางที่ดีหรือชั่ว แต่ถึงแม้ว่า จิตนั้นเป็นนามธรรม ซึ่งไม่สามารถสัมผัสจับต้องได้เหมือนกับร่างกาย แต่ก็ยังมีเค้าให้สามารถสังเกตได้จากการที่จิตนี้เป็นตัวทำให้ร่างกายได้ปรากฏเป็นสิ่งมีชีวิต มีความรู้สึกนึกคิด และแสดงพฤติกรรมต่าง ๆ ออกมา ครอบงำที่จิตยังสัมพันธ์เกี่ยวเนื่องอยู่กับร่างกาย แต่ถ้าเมื่อใดที่จิตดับลง ร่างกายก็ต้องสิ้นสุดความมีชีวิตอยู่ต่อไปด้วย จิตจึงมีความสำคัญอย่างยิ่ง ดังที่ได้กล่าวมานี้

อนึ่ง โดยธรรมชาติมนุษย์ และโดยความเป็นสิ่งประกอบของกายและจิตนี้ มนุษย์ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงถือว่าเป็นสิ่งที่สามารถอบรมพัฒนาให้ก้าวหน้าได้ จนกระทั่งเกิดภาวะสมบูรณ์สูงสุดแห่งอินทรีย์ คือความมีจิตหลุดพ้นจากอำนาจของกิเลส และสภาวะที่จิตเข้าถึงความมีอิสรภาพสูงสุด คือพระนิพพาน ซึ่งถือเป็นหลักการและเป้าหมายสำคัญสูงสุดในการพัฒนาทางการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา ซึ่งจะได้อธิบายวิเคราะห์ต่อไป

3.2 ทรรศนะพื้นฐานเกี่ยวกับความรู้

3.2.1 บ่อเกิดและกระบวนการของความรู้

พุทธศาสนาได้พูดถึงเกี่ยวกับหลักความรู้ไว้อย่างกว้างขวาง และถือเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในฐานะที่เป็นเครื่องมือที่ทำให้มนุษย์สามารถเข้าถึงความจริง ที่จะนำไปสู่การทำลายกิเลสเครื่องเศร้าหมองในสันดานของคนให้หมดสิ้น อันเป็นอุดมการณ์สูงสุดของพุทธศาสนา ซึ่งความรู้ที่พุทธศาสนาได้กล่าวถึงนั้น มีที่มาจากหลายแหล่งด้วยกัน คือทั้งจากวัฒนธรรม ความเชื่อ ความคิด และจากประสบการณ์ตรง ซึ่งแหล่งที่มาของความรู้ในสมัยพุทธกาลนั้น ปรากฏอยู่ในสภารวสูตร¹⁴ ซึ่งมีใจความแห่งพระสูตรนั้นโดยสรุปว่า พระพุทธองค์ตรัสว่า กลุ่มของสมณะพราหมณ์นั้นมีมากมายแตกต่างกัน คือบางพวกถือการฟังสืบ ๆ กันมาก็มี เช่นพวกพราหมณ์ที่รู้วิชา 3 หรือใครเวท บางพวกปฏิบัติจนถึงเบื้องต้นแห่งพรหมจรรย์ด้วยเหตุสักว่าความเชื่อก็มี คือได้แก่ พวกนักตรรกะหรือนักเหตุผลทั้งหลาย ส่วนพวกที่รู้แจ้งธรรมด้วยตนเอง ในธรรมที่ไม่เคยได้ยินได้ฟังมาก่อนนั้นก็ได้แก่พระองค์เอง

ข้อความจากพระสูตรดังกล่าวนี้ สรุปเป็นพื้นฐานความรู้ หรือกลุ่มแนวความคิดในสมัยพุทธกาลได้เป็น 3 กลุ่มใหญ่ ๆ คือ กลุ่มประเพณีนิยม (Traditionalists) ยึดถือเอาประเพณีเป็นที่มาของความรู้ที่ถูกต้อง โดยวิธีฟังสืบ ๆ กันเรื่อยมา กลุ่มเหตุผลนิยม (Rationalists) ถือเอาเหตุผลเป็นฐานความรู้ โดยอาศัยการนิกรตรองเอาเองตามความเชื่อของตน และกลุ่มประสบการณ์นิยม (Empiricists) ยึดถือเอาประสบการณ์เป็นฐานความรู้ที่ถูกต้อง โดยอาศัยประสบการณ์และการรู้แจ้งด้วยปัญญาของตน ซึ่งเป็นวิธีการที่พระพุทธองค์ทรงใช้

แหล่งความรู้ในสมัยพุทธกาล ที่ได้ถูกอ้างถึงและเป็นที่ยึดกันโดยกว้างขวาง ก็คือแหล่งความรู้ที่ปรากฏอยู่ในเกสปุตตยสูตร หรือกาลามสูตร พระพุทธองค์ได้ตรัสกับชนชาวกาลามะเกี่ยวกับแหล่งความรู้ความเชื่อ 10 ประการ ประกอบไปด้วย (1) อย่าได้เชื่อเพียงเพราะยึดถือตามถ้อยคำที่ได้ฟังต่อ ๆ กันมา (2) โดยการนำสืบ ๆ กันมา (3) โดยถือมงคลคือน่า (4) โดยการอ้างตำรา (5) โดยเหตุผลทางตรรกะ (6) โดยการคาดคะเน (7) โดยการตรึกเอาตามอาการ (8) โดยถือว่าเข้ากันได้กับความเห็นของตน (9) โดยเห็นว่าผู้พูดสมควรจะเชื่อได้ หรือน่าจะเป็นไปได้ (10) โดยยึดถือด้วยความเคารพว่าผู้นี้เป็นครูของเรา

แหล่งความเชื่อทั้ง 10 ประการ ตามนัยแห่งกาลามสูตร ดังที่กล่าวมานั้น ก็ได้แก่แหล่งความเชื่อหรือความรู้ ที่มีปรากฏอยู่ทั่วไปในอดีต ซึ่งมีข้อควรพิจารณาอยู่ว่า การที่พระพุทธองค์ทรงยับยั้งไม่ให้ด่วนเชื่อถือแหล่งความเชื่อต่าง ๆ ทั้ง 10 ดังกล่าวมาแล้วนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าทรง

¹⁴ ม. ม. 13/17.

ห้าม โดยปราศจากเหตุผลหรือเงื่อนไขใด ๆ หากแต่เป็นการยับยั้งหรือคัดค้านอย่างมีเงื่อนไข โดยให้ใช้การพิสูจน์ตรวจสอบด้วยประสบการณ์ หรือสติปัญญาของตนเองให้แน่ใจเสียก่อน และต่อเมื่อใดที่รู้ด้วยสติปัญญาของตนเองแล้วเท่านั้น จึงควรเชื่อถือได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ได้ตรัสไว้ว่า

“ดูก่อนกาลามชนทั้งหลาย เมื่อใด ท่านทั้งหลายพึงรู้ด้วยตนเองว่า ธรรมเหล่านี้ เป็นกุศล ธรรมเหล่านี้ไม่มีโทษ ธรรมเหล่านี้ท่านผู้สรรเสริญ ธรรมเหล่านี้ ใครสมทาน ให้บริบูรณ์แล้ว เป็นไปเพื่อประโยชน์ เพื่อสุข เมื่อนั้น ท่านทั้งหลายควรเข้าถึงธรรม เหล่านี้ผู้อยู่เกิด”¹⁵

ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา มนุษย์เป็นศูนย์กลางของโลก มนุษย์เป็นผู้รับรู้โลกภายนอก ด้วยจิต โดยอาศัยช่องทางการรับรู้ทั้ง 6 คือตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ ซึ่งเรียกชื่อว่าอายตนะ หรือ อินทรีย์ ซึ่งกระบวนการในการรับรู้ก็คืออาศัยจิตเป็นตัวขยในการเป็นตัวรู้ โดยผ่านร่างกายหรือประสาทสัมผัสทางกายเป็นตัวเชื่อม กระบวนการแห่งการรับรู้ของอายตนะซึ่งมีทั้งภายในคือตัวผู้รู้ และภายนอก คืออารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรู้เข้ามาประกอบกันเข้า เรียกว่าผัสสะ ซึ่งหลังจากเกิดการรับรู้ (วิญญาณ) แล้วนั้น หน้าที่สำคัญก็ตกอยู่ที่จิต ที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงความรู้ไปในลักษณะที่เป็น กุศลหรืออกุศล ซึ่งจะส่งผลไปสู่การทำกรรม และรับผลคือวิบากสืบต่อกันเรื่อยไป จิตจึงเป็นสิ่ง สำคัญยิ่งในทฤษฎีของพุทธศาสนา ในการทำหน้าที่รับช่วงเอาอารมณ์ หรือข้อมูลความรู้มาจาก ภายนอก โดยผ่านทางประสาทสัมผัส ซึ่งจะส่งผ่าน ไปยังกระบวนการพัฒนาให้เป็นความรู้ที่ถูกต้อง และเป็นจริงสูงสุดได้ โดยอาศัยจิตที่ได้รับการปฏิบัติอบรมเป็นอย่างดีแล้วเท่านั้น ซึ่งการรับรู้ทั้งใน ด้านประสาทสัมผัสทางกาย หรือความรู้เหนือประสาทสัมผัสทางจิต ในทฤษฎีของพุทธศาสนา นั้นถือว่า เป็นการรับรู้ที่จะนำไปสู่ความรู้ที่ถูกต้องเช่นเดียวกัน จึงกล่าวได้ว่า ความรู้ในพุทธศาสนา นั้น มีบ่อเกิดหรือจุดเริ่มต้นมาจากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสทั้งห้า ก่อนจะมีการพัฒนาไปสู่ ประสบการณ์เหนือประสาทสัมผัสทางจิต เป็นระดับที่สูงขึ้น โดยมุ่งเน้นการฝึกฝนอบรมด้านสมาธิ และปัญญาขั้นสูงเป็นหลักสำคัญ

ในกระบวนการของความรู้ นั้น พุทธปรัชญาเน้นความสำคัญกับการรับรู้มาก เพราะจะเป็นที่มาของความรู้โดยตรง ในการรู้นั้น ไม่ว่าจะอยู่ในขั้นปกติธรรมดาหรือขั้นเหนือปกติก็ตาม ผู้รู้ก็ ถือว่าเป็นผู้มีประสบการณ์ตรง และได้รับความรู้โดยประจักษ์ด้วยตนเอง ดังนั้น ที่มาของความรู้ตาม นัยแห่งพุทธปรัชญา ที่เป็นบ่อเกิดของความรู้ที่ถูกต้องแท้จริงได้นั้น จะต้องเกิดจากประสบการณ์ทั้ง ทางประสาทสัมผัสธรรมดาสามัญและประสบการณ์เหนือประสาทสัมผัส ความรู้ตามนัยของพุทธ ปรัชญาจึงนิยามได้ว่า ความเชื่อถือเป็นสัจธรรม หรือความเป็นจริงที่ได้รับโดยวิธีประจักษ์ผ่าน

¹⁵ อจ. ติก. 20/505.

ประสบการณ์ตรงของตนเอง¹⁶ นอกจากพุทธศาสนายอมรับก่อเกิดความรู้ทางประสาทสัมผัสแล้ว ยังยอมรับเหตุผล (โยนิโสมนสิการ) และการอนุมานในฐานะที่วิธีการทั้งสอง เป็นวิธีการพื้นฐานของความรู้ที่สนับสนุนส่งเสริมกัน เพราะประสบการณ์เป็นพื้นฐานของความรู้ ส่วนเหตุผลช่วยขยายความรู้ให้กว้างขวางสมบูรณ์ยิ่งขึ้น พร้อมกับใช้วิธีการอนุมานโดยอาศัยกฎแห่งความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลเกี่ยวกับการรับรู้ และยอมรับรูปแบบของการรับรู้เหนือประสาทสัมผัสเช่น ฌาน อภิญญา ได้แก่ เจโตปริยญาณ ทิพยโสต เป็นต้น ซึ่งจะสามารถบรรลุถึงสิ่งเหล่านี้ได้ก็ด้วยประสบการณ์เหนือประสาทสัมผัสด้วยผลจากการฝึกอบรมด้านสมาธิเท่านั้น¹⁷

อนึ่ง ความรู้ในพุทธศาสนานั้น จะต้องมีเป้าหมายที่แน่นอน คือมีสิ่งที่ถูกรู้ (Object) ซึ่งจะต้องสัมพันธ์เชื่อมโยงกับผู้รู้อยู่เสมอ คือเมื่อเราศึกษาไปถึงจุดหนึ่งแล้วจะรู้ว่าความรู้กับความจริงเป็นสิ่งที่สัมพันธ์กัน แต่ถ้าหากสิ่งที่ถูกรู้ซึ่งเป็นความจริงหรือสิ่งที่มีจริงนั้นไม่มีอยู่จริง ความรู้ก็ไร้ค่าและความหมายทันที เหมือนกับความรู้อันจะเข้าถึงพรหมของพราหมณ์ ซึ่งเมื่อสิ่งที่ถูกรู้คือพรหมไม่มีอยู่จริง ความสัมพันธ์กันแห่งเหตุและผลก็ไม่เกิด ความรู้ที่พยายามศึกษาและแสวงหากันนั้นก็ไร้ค่าและความหมาย ดังนั้น วิธีการเข้าถึงความรู้ของพุทธศาสนา จึงถือเป็นวิธีการแบบประจักษ์¹⁸

3.2.2 ประเภทและระดับของความรู้

ด้วยหลักปรัชญาพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริงของพุทธศาสนา ได้แก่ การรู้แจ้งเห็นจริงถึงสิ่งต่าง ๆ ตามความเป็นจริงที่ปรากฏของธรรมชาติ และความจริงนั้นก็มิอยู่ 2 ระดับ ด้วยกัน คือ สมมติสัจจะ ได้แก่ ความจริงตามสมมุติบัญญัติของชาวโลก และปรมาตสัจจะ ความจริงแท้หรือความจริงขั้นสูงสุดตามธรรมชาติ และอยู่เหนือสมมุติบัญญัติของโลก ในส่วนทรรศนะเกี่ยวกับทฤษฎีความรู้นั้น พุทธศาสนาก็ได้จัดความรู้ไว้เป็น 2 ประเภท เช่นเดียวกัน ซึ่งประกอบด้วย

1. โลกีย์ปัญญา ได้แก่ ความรู้หรือปัญญาระดับสามัญทั่วไป (Mundane) เป็นการรู้ความจริงระดับโลกและสมมุติของชาวโลกทั่วไป ความรู้ระดับนี้ เกิดขึ้นได้จากการอาศัยประสบการณ์ และการรับรู้ผ่านทางประสาทสัมผัสเป็นส่วนใหญ่ โดยพุทธศาสนาเรียกว่าความรู้อารมณ์ หรือความรู้ที่เกิดจากการรับรู้ผ่านอายตนะภายในทั้ง 6 ประการ มีลักษณะเป็นความรู้เพื่อใช้ประโยชน์ต่อ

¹⁶ ลัทธินิวัต ปาละรัตน, ทฤษฎีความรู้ในพุทธปรัชญาเถรวาท, วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 1, 1 (มกราคม-เมษายน 2537), หน้า 77.

¹⁷ สนิท ศรีสำแดง, พระพุทธศาสนากับการศึกษา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547), หน้า 117.

¹⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 118.

การดำรงชีวิตในโลก นอกจากนี้ยังรวมไปถึงความรู้ที่อยู่เหนือประสาทสัมผัส ซึ่งเกิดจากการบำเพ็ญทางจิตขั้นต่าง ๆ ด้วย

2. โลกุตตรปัญญา ได้แก่ความรู้ระดับสูง (Super mundane) เป็นการรู้ความจริงระดับสูงสุด ได้แก่ ความรู้ที่ระดับที่เหนือการรับรู้ทางประสาทสัมผัส และเหนือสมมุติทั่วไปของโลก เป็นความรู้เพื่อการทำลายทุกข์ในพุทธศาสนา

นอกจากความรู้ 2 ประเภท ที่จัดตามระดับแห่งความจริงแล้ว ยังได้จำแนกระดับของความรู้ ออกไว้มากมายหลายกลุ่มด้วยกัน ซึ่งเมื่อพิจารณาในแง่พัฒนาการแห่งความรู้ของมนุษย์ หรือความรู้ที่อยู่ในขอบเขตของการฝึกอบรมของมนุษย์แล้ว ก็จะแบ่งประเภทความรู้ ออกได้เป็น 3 ระดับ ดังต่อไปนี้¹⁹ คือ

1. สัญญา ความกำหนดได้หมายรู้ ได้แก่ความรู้ที่เกิดจากการกำหนดหมาย หรือจำได้หมายรู้ ซึ่งบันทึกไว้เป็นแบบสำหรับเทียบเคียง และเป็นวัตถุดิบของการรู้และการคิดต่อ ๆ ไป แบ่งได้เป็น 2 พวก คือสัญญาชั้นต้น ได้แก่ความหมายรู้ลักษณะอาการตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ และสัญญาชั้นเสริม หรือสัญญาสืบทอด ได้แก่ความหมายรู้ไปตามการคิดปรุงแต่งด้วยอำนาจของกุศลและอกุศลทั้งหลาย

2. ทิฎฐิ ความเห็น หรือความเข้าใจโดยนัยแห่งเหตุผล ได้แก่ความรู้ที่ลงข้อสรุปอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทางใดทางหนึ่ง และประกอบด้วยความยึดถือโดยอาการผูกพันกับตัวตน อาจจะเป็นความรู้ที่มาจากแหล่งภายนอก แต่ได้คิดค้นกรองยอมรับเอา หรือสรุปเข้าเป็นของตนแล้ว ไม่ว่าจะ เป็นความรู้ที่มีเหตุผลมากหรือน้อย หรือไม่มีเหตุผลเลยก็ตาม

3. ญาณ หรือปัญญา ได้แก่ความรู้ หรือความหยั่งรู้ เป็นความรู้ที่บริสุทธิ์ที่เกิดขึ้น หรือ ผุดโผล่สว่างแจ้งขึ้นมองเห็นตามสภาวะของสิ่งนั้น ๆ เรื่องนั้น ๆ ด้วยการหยั่งรู้ ซึ่งเป็นความรู้ล้วน ๆ เพราะไม่อิงด้วยความรู้สึกเป็นตัวเป็นตนและเป็นอิสระจากความคิดเหตุผล อย่างกับความรู้ในระดับสัญญา และทิฎฐิ นอกจากนี้ญาณยังมีด้วยกันหลายระดับ ทั้งที่เป็นฝ่ายกุศลและอกุศล

นอกจากความรู้ในพระพุทธศาสนาจะแบ่งได้เป็น 3 ระดับ ดังกล่าวแล้วนั้น ยังสามารถแบ่งให้ละเอียดออกไปอีกเป็น 6 ระดับ เพื่อความเข้าใจง่ายขึ้น ดังนี้

1. ความรู้ระดับวิญญาน หรือได้แก่การตระหนักรู้ รู้สึกตัว (Consciousness) มีทั้งหมด 6 ช่องทางด้วยกันคือ ความรู้ที่เกิดขึ้น ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ

2. ความรู้ระดับสัญญา (Perception) ได้แก่ การกำหนดรู้และจำได้หมายรู้ว่าอะไรเป็นอะไร ในสิ่งที่ได้ตระหนักรู้ นั้น ๆ จึงมี 6 ช่องทางเช่นเดียวกัน

¹⁹ พระธรรมปิฎก, พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 49-50.

3. ความรู้ระดับทฤษฎี หรือมโนทัศน์ (Conception) ได้แก่ ความรู้ ระดับความคิด ความเห็นและความเข้าใจในเรื่องหรือทฤษฎีต่าง ๆ ซึ่งมีทั้งที่เป็นความถูกต้อง (สัมมาทฤษฎี) และที่ไม่ถูกต้อง (มิจฉาทฤษฎี)

4. ความรู้ระดับอภิญญา (Extrasensory perception) เป็นความรู้ในระดับความสามารถ พิเศษทางจิตที่เกิดจากการฝึกฝนอบรมทางจิต ได้แก่อภิญญา 6 และวิชา 8

5. ความรู้ระดับญาณ (Intuitive Insight) ได้แก่ ความรู้หรือการหยั่งรู้โดยตรง ซึ่งสภาวะแห่งความเป็นจริงที่อยู่เบื้องหลังแห่งปรากฏการณ์ทั้งหลาย ตามความเป็นจริงในสิ่งที่มันเป็นโดยธรรมชาติ เป็นผลจากการปฏิบัติอบรมตามกระบวนการของไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา

6. การตรัสรู้ (Enlightenment) คือการบรรลุความเป็นอิสระสูงสุดภายในจิตใจ เป็นสภาวะของความรู้สูงสุด และสภาวะที่พ้นจากกิเลสอาสวะของผู้บำเพ็ญธรรมในพระพุทธศาสนา ซึ่งเรียกว่า พระนิพพาน

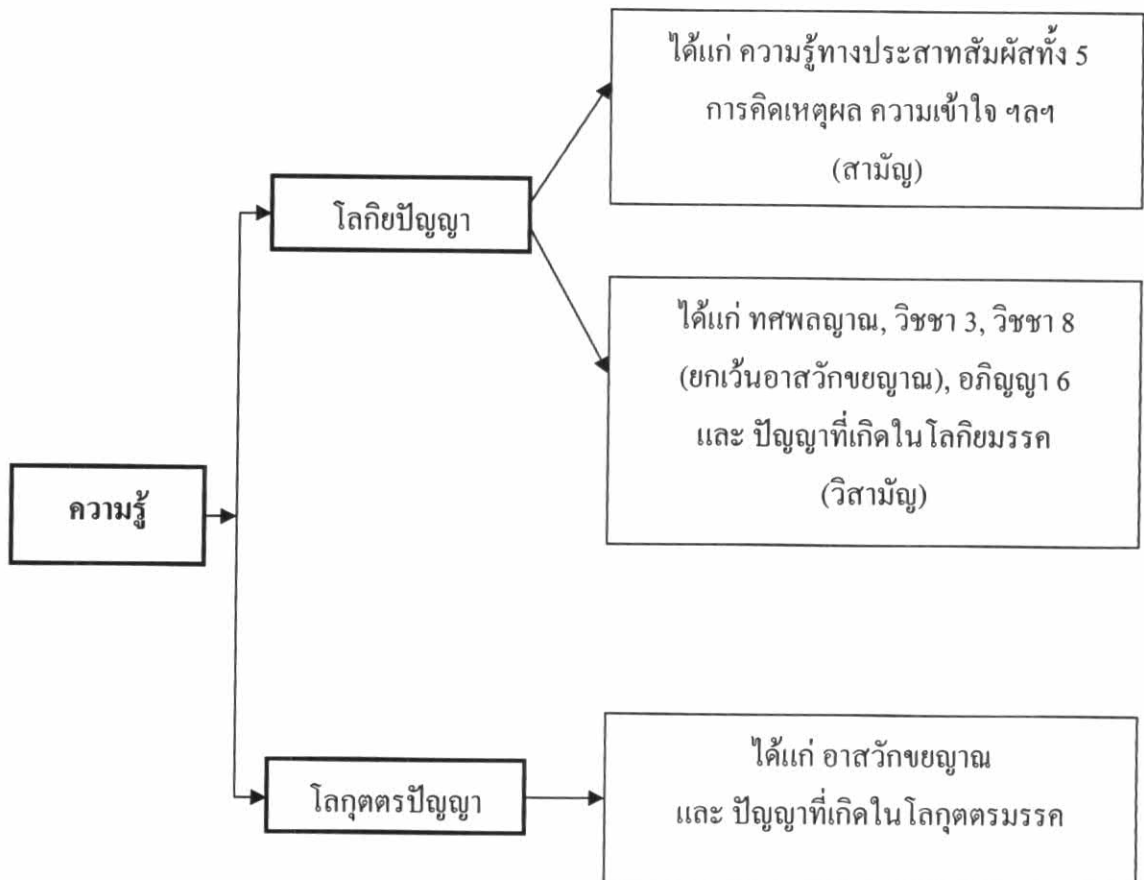
ความรู้ทั้ง 3 และ 6 ระดับ ดังกล่าวนั้น สรุปได้ว่า ในความรู้ 3 ระดับ ความรู้ประเภท สัญญา เป็นความรู้ซึ่งเกิดจากการรับรู้ทางประสาทสัมผัส ซึ่งในทางพระพุทธศาสนาถือว่าเกิดขึ้นทั้งจากประสบการณ์ทางกาย คือจากประสาทสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และประสบการณ์ทางจิต คือการรับรู้มโนภาพทางใจ ความรู้ประเภททฤษฎี เป็นความรู้ระดับการใช้จิตใคร่ครวญด้วยความคิด และเหตุผล เป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากความเข้าใจตามนัยแห่งเหตุผล 2 อย่างนี้ จัดอยู่ในความรู้ประเภท โลกียปัญญา หรือปัญญาคำวรู้ในระดับวิสัยโลก ส่วนความรู้ระดับที่ 3 คือ ความรู้ประเภทญาณ หรือปัญญา เป็นความรู้บริสุทธิ ซึ่งถือเป็นความรู้ระดับสูงสุดของมนุษย์ เป็นความรู้ที่แจ่มแจ้งที่สุด ซึ่งตรงกับคำว่ารู้แจ้งเห็นจริง โดยตามหลักของพุทธศาสนานั้น ญาณจะเกิดขึ้นได้ด้วยการบำเพ็ญสมาธิและเจริญปัญญาบารมีตามวิถีทางแห่งอริยมรรค และเมื่อถึงความถึงพร้อมสมบูรณ์แห่งมรรคแล้ว ญาณระดับต่าง ๆ ก็จะเกิดขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งถึงอัสวักขยญาณ ซึ่งเป็นตัวความรู้ที่สามารถกำจัดอวิชชาได้ จนสามารถนำไปสู่ความหลุดพ้นและความมีอิสรภาพอย่างสูงสุด ความรู้ระดับนี้จึงจัดเป็น โลกุตตรปัญญา คือปัญญาความรู้ระดับเหนือวิสัยของโลก

ส่วนความรู้ 6 ระดับนั้น ความรู้ 3 ระดับแรก คือ ความรู้ระดับวิญญาณ, ความรู้ระดับสัญญา, และความรู้ระดับทฤษฎี จัดเป็น โลกียสัมมาทฤษฎี ซึ่งอยู่ในกลุ่ม โลกียปัญญา คือปัญญาระดับทั่วไปของโลก ส่วนใน 3 ระดับหลัง จัดเป็น โลกุตตรปัญญา ความรู้เหนือธรรมดาของโลก อนึ่ง ในพระไตรปิฎกก็ได้กล่าวถึงความความรู้ในลักษณะเดียวกันนี้ไว้ 3 ประเภทด้วยกัน คือ สุตตมยปัญญา ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากการฟัง จินตมยปัญญา ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญ และ ภวานามยปัญญา ปัญญาหรือความรู้ที่เกิดจากการอบรมปัญญาภาวนา²⁰

²⁰ ที. ปา. 11/228.

และเมื่อได้พิจารณาประเภทและระดับความรู้ดังกล่าวมาแล้ว ก็จะมองเห็นชัดเจนเกี่ยวกับความรู้ของพุทธศาสนา ซึ่งมีความรู้ทั้งระดับธรรมดาอย่างที่ยอมรับเข้าใจกันทั่วไป หรือเป็นความรู้ระดับใช้เพื่อดำเนินชีวิตสำหรับวิสัยโลกคือ โลกียปัญญา และยังมีความรู้ระดับสูงสุดที่เป็นไปเพื่อทำลายกิเลสอาสวะซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดด้วยคือ โลกุตตรปัญญา เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ชัดเจนยิ่งขึ้น เกี่ยวกับระดับความรู้ในพุทธศาสนา สามารถอธิบายได้ด้วยแผนภาพประกอบ ดังต่อไปนี้

รูปภาพที่ 3 แสดงระดับความรู้ในพุทธศาสนา

3.2.3. หน้าที่และเป้าหมายของความรู้

เป็นที่ทราบกันในเบื้องต้นแล้วว่า ความรู้ในพุทธศาสนานั้น มีอยู่หลายประเภทด้วยกัน เมื่อมองในแง่ของกระบวนการในการพัฒนา ความรู้นั้นจัดเป็น 3 คือ สุตมยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการฟังหรือการเรียนรู้อุทฺถายการทั้งหลายจากปัจเจกบุคคลภายนอก จินตามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการคิดใคร่ครวญ และ ภาวนามยปัญญา ความรู้ที่เกิดจากการเจริญภาวนา คือการฝึกฝนด้านการใช้ปัญญาในระดับต่าง ๆ หรือสัมมาทิฏฐิ แต่ถ้ามองในแง่ของเนื้อหา หรือจัดตามระดับขั้นของความรู้ ปัญญานั้นมีอยู่ 2 ระดับด้วยกัน ได้แก่ โลกียปัญญา ความรู้หรือปัญญาในระดับวิสัยของโลก และ โลกุตตรปัญญา ความรู้หรือปัญญาในระดับเหนือวิสัยของโลก เพราะฉะนั้น เมื่อกล่าวถึงเป้าหมายหรือประโยชน์ที่เกิดจากความรู้ในธรรมชาติของพุทธศาสนา เป้าหมายหรือประโยชน์นั้น สามารถที่จะเทียบเคียงได้ตามระดับหรือประเภทแห่งความรู้ดังที่ได้กล่าวแล้วนั้น คือ ความรู้หรือปัญญาในระดับต้นนั้น มีเป้าหมายเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการดำเนินชีวิตอยู่ในโลกให้มีความสุข ส่วนความรู้หรือปัญญาในระดับสูง มีเป้าหมายเพื่อใช้เป็นเครื่องมือในการทำลายกิเลสอาสวะทั้งหลายของมนุษย์ให้สูญสิ้นไป ซึ่งถือเป็นเป้าหมายหรือประโยชน์สูงสุดตามหลักของพุทธศาสนา

พุทธศาสนา ยอมรับความรู้ทั้งที่ได้มาจากประสาทสัมผัสทั้งห้า คือความรู้ที่เกิดขึ้นทางตา หู จมูก ลิ้น และการสัมผัสทางร่างกาย ว่าเป็นบ่อเกิดเบื้องต้นแห่งความรู้ แต่พุทธศาสนายังได้ขยายขอบเขตขอบบ่อเกิดความรู้ไปสู่จิตใจ ซึ่งเรียกว่าธรรมารมณ์หรือมโนภาพที่สั่งสมอยู่ภายในใจ และเป็นตัวเก็บประสบการณ์หรือความรู้ที่ผ่านเข้ามาทางประสาทสัมผัสนั้นไว้ โดยกระบวนการรับรู้ทั้ง 6 ประการนี้ พุทธศาสนาเรียกว่ากระบวนการรับรู้ของอายตนะ หรือแดนเป็นที่เกิดแห่งประสบการณ์หรือข้อมูลความรู้ที่ได้มาจากภายนอกผ่านทางประสาทสัมผัส ซึ่งประสบการณ์หรือความรู้ประเภทนี้ของพุทธศาสนา ถือว่าเป็นพื้นฐานให้กับประสบการณ์ทางจิต ซึ่งเกี่ยวข้องกับการฝึกอบรมจิตเพื่อให้เกิดพลังหรือศักยภาพสูงสุด ซึ่งขยายกว้างออกไปอีกจนถึงระดับญาณขั้นต่าง ๆ ได้แก่ ความรู้บริสุทธิ์ซึ่งเกิดขึ้นภายในใจด้วยผลแห่งการปฏิบัติอบรมทางจิต คือเกิดจากการอบรมสมาธิและการเจริญปัญญา เพราะฉะนั้น ความรู้ในระดับพื้นฐานของพุทธศาสนา คือระดับสามัญ ซึ่งเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากการเรียนรู้โดยอาศัยประสาทสัมผัส หรือประสบการณ์ความรู้ซึ่งเกิดจากการศึกษาค้นคว้าวิชาการต่าง ๆ นั้น รวมเรียกว่า โลกียปัญญา ถือเป็นความรู้ระดับที่มีเป้าหมายเพื่อนำมาใช้ประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ในสังคมที่ตนอยู่อาศัย ซึ่งเต็มไปด้วยเงื่อนไขของความเปลี่ยนแปลง จึงเป็นความรู้ในระดับที่ไม่ใช่สิ่งสัมบูรณ์ตายตัว เป็นเพียงข้อเท็จจริงที่มนุษย์สามารถค้นพบและนำมาใช้ประโยชน์กับชีวิตและสังคมเพื่อให้เกิดความเจริญก้าวหน้าต่อชีวิตและสังคม ตามแต่ความเหมาะสมกับวิถีชีวิตและสภาพสังคมในยุคสมัยหนึ่งสมัยใดเท่านั้น

ส่วนความรู้ระดับญาณ หรือระดับโลกุตตรปัญญา ซึ่งเป็นความรู้ระดับสูงของพุทธศาสนานั้น หมายถึงการหยั่งรู้หรือรับรู้ความจริงที่เกิดขึ้นโดยตรง เป็นอิสระจากกระบวนการแห่ง

เหตุผลซึ่งเป็นความรู้ระดับทฤษฎี เพราะฉะนั้น ความรู้ ข้อเท็จจริงและสัจธรรม เป็นต้น ที่ได้รับจากการหยั่งรู้โดยตรงนี้ จึงเรียกว่า ญาณ เป็นเครื่องมือให้เข้าถึงความรู้ ความจริงและข้อเท็จจริงต่าง ๆ และนอกจากจะเป็นเครื่องมือเพื่อเข้าถึงความรู้แล้ว ญาณในระดับสูงสุดนั้นยังเป็นตัวทำลายกิเลส ซึ่งเรียกว่าอัสวักขยญาณ ได้แก่ ญาณหรือความรู้ซึ่งเป็นตัวทำลายกิเลสอาสวะทั้งหลาย จึงกล่าวได้ว่า ญาณ หรือความรู้ระดับสูงของพุทธศาสนานั้น มีเป้าหมายเพื่อการกำจัดทุกข์ และทำลายกิเลสอาสวะของมนุษย์ให้หมดสิ้น เพื่อความเป็นอิสรภาพและความสงบสุขอย่างแท้จริง

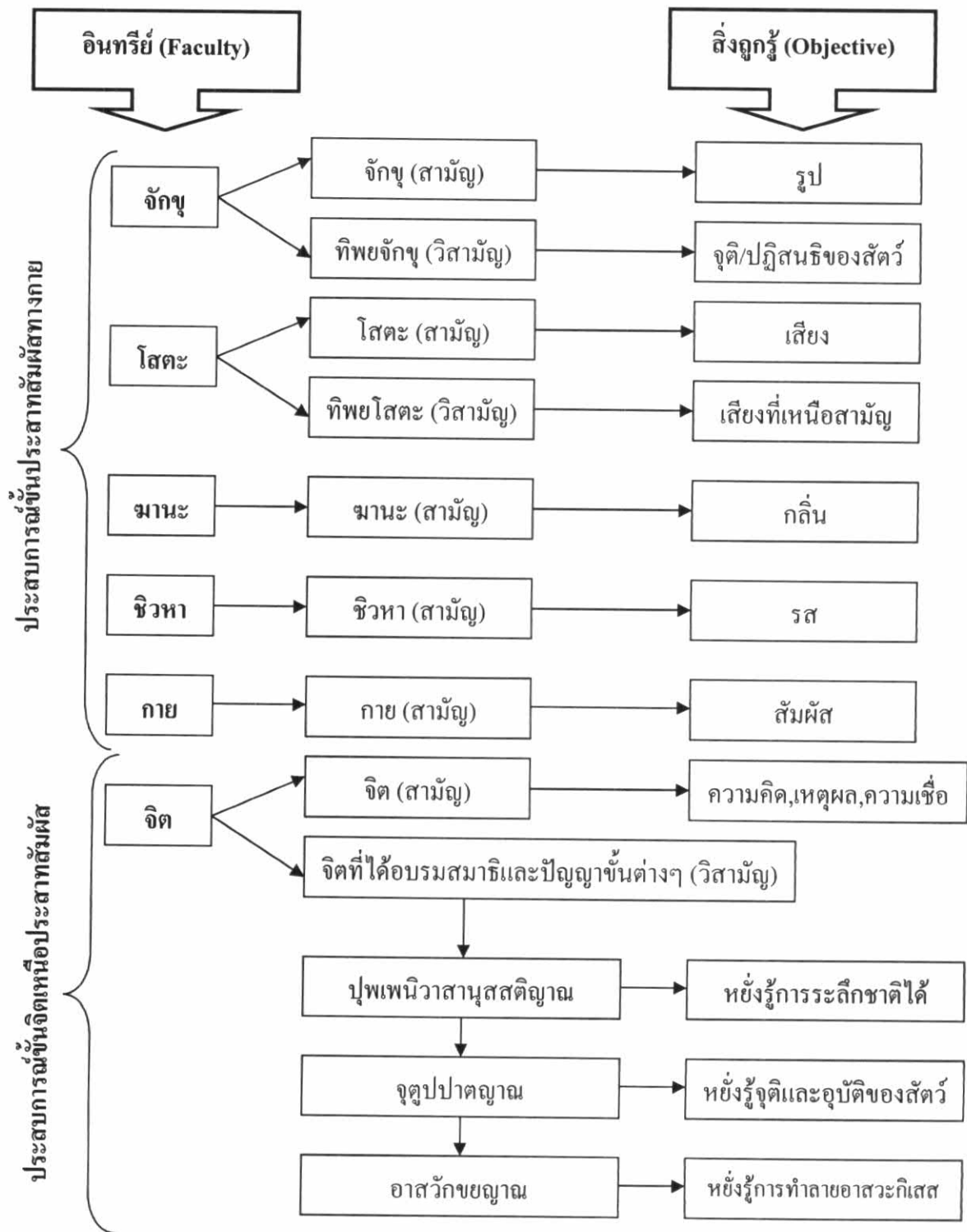
กล่าวสรุปได้ว่า ประสบการณ์ความรู้ในตรรกะของพุทธศาสนานั้น มีขอบข่ายและความหมายที่กว้างขวางมาก ตั้งแต่ระดับพื้นฐานธรรมดาทั่วไป จนกระทั่งไปถึงประสบการณ์หรือความรู้ระดับสูง ซึ่งถือเป็นเป้าหมายสูงสุดของความรู้ทุกระดับ คือเป็นความรู้ที่ใช้เป็นเครื่องมือเพื่อพัฒนาไปสู่ความรู้แจ้งเห็นจริงตามแนวทางของพุทธศาสนา ซึ่งมีความเชื่อถือว่า ความเป็นจริงก็คือสิ่งที่มันเป็นของมันอย่างนั้น ความรู้ในความมุ่งหมายสูงสุดของพุทธศาสนาจึงได้แก่ ความรู้หรือการมองเห็นถึงสภาวะตามความเป็นจริงที่มันเป็นอยู่ ที่เรียกว่ารู้แจ้งเห็นจริง และเมื่อความเป็นจริงคือสิ่งที่มันเป็น จึงมีขอบเขตซึ่งปัจเจกบุคคลแต่ละคนจะสามารถเข้าถึงและรู้ได้ ด้วยเหตุนี้ ความรู้ตามตรรกะของพุทธศาสนาจึงเป็นภววิสัย (Objective) ซึ่งถ้าเป็นความจริง ทุกคนต้องรู้เป็นอย่างเดียวกันและรู้ตรงกัน เกี่ยวกับประเด็นนี้ได้มีหลักฐาน ซึ่งเป็นพุทธพจน์ยืนยันแนวคิดนี้ของพุทธศาสนาไว้ว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตจะอุบัติขึ้นหรือไม่ก็ตาม ชาติ นั่นคือ ความตั้งอยู่ตามธรรมชาติ (ธรรมฐิติ) ความเที่ยงแท้แน่นอนตามธรรมชาติ (ธรรมนิยาม) ก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ฯลฯ”²¹ นั่นก็หมายความว่า ประสบการณ์ความรู้และความจริงของพุทธศาสนานั้น เป็นสิ่งที่มีอยู่จริงและเป็นจริงตามธรรมชาติ ซึ่งทุกคนสามารถที่จะบรรลุถึงได้ด้วยประสบการณ์เชิงประจักษ์ของตนเอง ตามกระบวนการและขั้นตอนฝึกฝนอบรมที่ถูกต้อง ทั้งในส่วนที่เป็นความรู้และความจริงในระดับประสบการณ์ทางกาย และระดับประสบการณ์ที่ต้องอาศัยการฝึกอบรมความสมบูรณ์ทางจิตใจด้วย

อนึ่ง ความรู้ตามเป็นจริง จึงได้แก่การรู้สิ่งที่มีอยู่จริงว่ามีและรู้สิ่งที่ไม่ได้อยู่จริงว่าไม่มี เป็นการรู้ถึงสภาวะที่มันเป็นอยู่เป็นอยู่ตามธรรมชาติที่มันเป็น โดยตามหลักของพุทธศาสนานั้น มุ่งลงที่ความรู้ตามความเป็นจริงในไตรลักษณ์ คืออนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความเป็นทุกข์ และอนัตตา ความไม่ใช่ตัวใช่ตนที่แท้จริง และแม้ว่าตถาคตจะเกิดขึ้นหรือไม่เกิดขึ้นก็ตาม ความเป็นจริงเช่นนี้ก็ยังคงดำรงอยู่ของมันเช่นนั้น และผู้มีปัญญาและความเพียรเท่านั้นที่จะสามารถบรรลุถึงได้ ด้วยเหตุนี้ ความรู้ทุกระดับของพุทธศาสนา จึงถือเป็นความรู้ที่เกิดขึ้นจากประสบการณ์ตรง เฉพาะตัวบุคคล ซึ่งทุกคนสามารถเข้าถึงความรู้และความเป็นจริงที่มีหนึ่งเดียวได้ ด้วยความพยายาม และสติปัญญาของตนเอง เพราะว่าความรู้และความจริงในตรรกะของพุทธศาสนานั้น ก็คือสิ่งเดียวกับ “ธรรมะ”

²¹ อจ. ติก. 20/576.

คือสังฆกรรมที่เป็นจริงและมีอยู่จริงตามธรรมชาติ ซึ่งสังฆกรรมหรือความรู้นั้นเป็น “ปัจเจกัตถ์” คือ เป็นสิ่งที่ผู้รู้จะต้องรู้ได้เฉพาะตน โดยมีใจจากประสบการณ์ทางประสาทสัมผัสระดับสามัญทั่วไป แต่ด้วยความเพียรพยายามอย่างมากสิ้น ในการฝึกฝนอบรมอินทรีย์ให้บริบูรณ์ครบถ้วนทุกด้าน ตาม กระบวนการแห่งอริยมรรคหรือไตรสิกขา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การอบรมในด้านพฤติกรรม จิตใจ และ ปัญญาขั้นสูงสุด ได้แก่ อริสัจศึกษา ศึกษาในสัจอันยิ่ง อริจิตตศึกษา ศึกษาในจิตอันยิ่ง และอริ ปัญญาศึกษา ศึกษาในปัญญาอันยิ่ง ให้บรรลุถึงขั้นที่สมบูรณ์สูงสุด ตามกระบวนการแห่งอริยมรรค ดังกล่าวนั้น จึงถือได้ว่าเป็นผู้บรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดแห่งหลักการพัฒนามนุษย์ตามหลักพุทธธรรม

รูปภาพที่ 4 แสดงระดับประสบการณ์ความรู้ในธรรมะของพุทธศาสนา²²

²² ปรับปรุงจาก วิจิตร เกิดวิศิษฐ์, ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 111.

3.3 ทรศนะพื้นฐานเกี่ยวกับคุณค่า

3.3.1 ความหมายและบ่อเกิดของคุณค่า

ตามทรศนะของพุทธศาสนามีหลักความจริงที่ว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงในโลก ไม่ว่าจะ เป็นมนุษย์ สัตว์และสิ่งของ ทั้งที่เป็นรูปธรรมและนามธรรม จะต้องเป็นไปตามกฎหรือกระบวนการ ของเหตุปัจจัยตามธรรมชาติ ซึ่งเป็นเรื่องของปัจจัยสัมพันธ์ เป็นกฎแห่งธรรมชาติ ซึ่งในทางพุทธ ศาสนาเรียกว่า “นิยาม” ได้แก่กฎหรือกำหนดอันแน่นอน ประกอบไปด้วยนิยามย่อยต่าง ๆ ได้แก่ อุด นิยาม พิชนิยาม จิตนิยาม กรรมนิยาม และธรรมนิยาม

เมื่อพิจารณาในแง่ความเป็นมนุษย์ พุทธศาสนาถือว่า กฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยาม มี ความสำคัญที่สุด ในฐานะที่เป็นเรื่องของมนุษย์และเกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง ซึ่งสาระหรือแก่น แท้ของกรรมจริง ๆ นั่นก็คือเจตนา สมดังพุทธพจน์ที่ว่า “เจตนาหํ ภิกขเว กम्मํ วทามิ ภิกขุทั้งหลาย เจตนาอันเอง เรากล่าวว่าเป็นกรรม”²³ เพราะอาศัยกรรมนิยามนี้เอง มนุษย์จึงได้สร้างสรรค์สังคม และสิ่งประดิษฐ์ต่าง ๆ ขึ้นในโลกมากมาย และมนุษย์ก็ได้ใช้เจตนาหรือเจตจำนงในการสร้างหรือ ทำลายล้าง ตลอดจนเป็นเครื่องกำหนดชี้้นำการปฏิบัติ ด้วยเหตุนี้ พุทธศาสนาจึงให้ความสำคัญแก่ กรรมหรือกรรมนิยามในฐานะที่เป็นตัวชี้นำโลกคือชีวิตและสังคมมนุษย์ เมื่อพุทธศาสนามีทรศนะ ว่า กรรมเป็นเรื่องของเจตจำนงและการกระทำของมนุษย์ ดังนั้น กรรมจึงเป็นเรื่องของคุณค่าหรือ ความดีความชั่วโดยตรง นั่นก็คือเป็นเรื่องของกุศลและอกุศล โดยเมื่อเพ่งถึงคุณค่าหรือความดีก็เป็น กรรมดีหรือกุศลกรรม ละถ้ามุ่งหมายถึงความลดคุณค่าหรือความชั่วก็เป็นกรรมชั่ว หรืออกุศลกรรม นั้นเอง

อีกนัยหนึ่ง กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรม ก็คือกฎธรรมชาติส่วนที่ทำหน้าที่ดูแลการ กระทำที่แฝงค่าทางศีลธรรมของมนุษย์ กฎแห่งกรรมคือกฎที่จะชี้ว่า เมื่อทำกรรมเช่นนี้เราจะต้อง ได้รับผลตอบแทนเช่นนี้ การกระทำใดซึ่งเป็นการกระทำที่แฝงค่าทางศีลธรรมเอาไว้ กรรมนิยาม หรือกฎแห่งกรรมระบุเอาไว้ว่า การกระทำนั้นจัดเป็นกรรมดีหรือกุศลกรรม และกรรมอันนี้เมื่อจะ อำนาจวิพากในอนาคตกาลเมื่อถึงวาระที่เหมาะสม ก็จะอำนาจผลในทางที่ดี เป็นต้น และเมื่อกล่าว โดยสรุป กรรมนิยาม ก็คือกฎธรรมชาติที่ทำหน้าที่กำกับดูแลปัจเจกบุคคลทุกคนในเรื่องของกรรม ไม่ว่าใครจะทำอะไรไว้ที่ไหน เมื่อไร หากว่าการกระทำนั้นแฝงค่าทางศีลธรรม คือการกระทำที่เรา สามารถพูดได้ว่าดีหรือชั่ว²⁴

²³ อัง. ฉก.ก. 22/334.

²⁴ สมภาร พรหมทา, “สิทธิในทัศนะของพุทธศาสนา,” วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์ มหาวิทยาลัย 1, 1 (มกราคม-เมษายน 2537), หน้า 45.

กล่าวได้ว่า คุณค่า หรือทรศนะเกี่ยวกับความดีความชั่ว ในความหมายของพุทธศาสนา จึงได้แก่ การกระทำใด ๆ ก็ตาม ที่ประกอบด้วยเจตนาหรือความตั้งใจที่จะกระทำสิ่งนั้นลงไป ไม่ว่าจะเจตนาดีหรือร้าย ถ้าเป็นการกระทำอันประกอบด้วยเจตนาดี ก็เป็นกุศลกรรมหรือกรรมดี และถ้าเป็นการกระทำที่ประกอบด้วยเจตนาที่ไม่ดี ก็เป็นอกุศลกรรมหรือกรรมชั่ว อีกนัยหนึ่ง การกระทำอันใดก็ตาม ที่แผ่ค่าทางศีลธรรมเอาไว้ ไม่ว่าจะดีหรือชั่ว ซึ่งการกระทำในลักษณะที่เป็นการเพิ่มคุณค่าของความเป็นมนุษย์ก็จะเป็นกรรมดี และถ้าการกระทำนั้นเป็นการลดคุณค่าความเป็นมนุษย์ลงก็จะเป็นกรรมชั่ว เพราะฉะนั้น ความหมายของคุณค่าก็คือ การกระทำที่แผ่ไว้ด้วยคุณค่าทางศีลธรรมทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ซึ่งคุณค่าดังกล่าว มีบ่อเกิดมาจากเจตนาหรือความตั้งใจที่จะกระทำสิ่งนั้น ๆ อย่างมีความมุ่งหมาย ซึ่งท้ายที่สุดแล้ว การกระทำทั้งปวงทั้งที่เป็นกุศลและอกุศล ทั้งที่เป็นกรรมดีและกรรมชั่ว ก็ล้วนแต่อยู่ภายใต้กฎธรรมชาติที่เรียกว่า กฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยาม อย่างแน่นอนและไม่สามารถปรับเปลี่ยนเป็นอย่างอื่นได้ อันเป็นหลักการสำคัญแห่งหลักศีลธรรมของพุทธศาสนา เพียงแต่เมื่อพิจารณาในแง่ของเกณฑ์ตัดสิน เกี่ยวกับการกระทำกรรมและการรับวิบากคือผลของกรรมนั้น ต้องพิจารณาตามเงื่อนไขประกอบ หรือตามหลักแห่งปัจจัยสัมพันธ์ระหว่างผู้ทำกับสิ่งที่ถูกกระทำเป็นกรณีไป เช่นในเรื่องเจตนา ความพยายาม และคุณค่าของสิ่งที่ถูกกระทำ ฯลฯ

3.3.2 คุณค่ากับกฎศีลธรรมของพุทธศาสนา

ตามแนวความคิดของพุทธศาสนาเกี่ยวกับคุณค่า ซึ่งมองว่าคุณค่าหรือความดีชั่วนั้น มีลักษณะเป็นกฎศีลธรรมหรือกฎแห่งกรรม ที่พบได้เป็น 2 ลักษณะด้วยกัน คือ ประการแรก ได้แก่คุณค่าที่เป็นกฎศีลธรรมตามธรรมชาติ ซึ่งจะต้องดำเนินไปตามกฎแห่งความแน่นอนหรือนิยามของธรรมชาติ ที่ไม่สามารถจะเปลี่ยนแปลงแก้ไขได้ คุณค่าในลักษณะนี้ ในฐานะที่เป็นกฎเกณฑ์ทางธรรมชาติหรือกฎแห่งกรรม จึงมีลักษณะที่เป็นกฎสมบูรณ์ตายตัว ไม่เปลี่ยนแปลง หมายถึงความดีความชั่วเป็นกฎเกณฑ์ที่ตายตัว ไม่ขึ้นอยู่กับบุคคล กาลเวลาและเทศะใด ๆ ทั้งสิ้น ส่วนประการที่สอง ได้แก่คุณค่าที่เป็นกฎศีลธรรมทางสังคม ซึ่งเป็นกฎเกณฑ์ที่ถูกกำหนดหรือบัญญัติขึ้นเพื่อใช้ควบคุมความสงบสุขของสังคมนั้น ตามความเหมาะสมต่อกาลเวลาและสถานที่นั้น ๆ จึงเป็นสิ่งที่ไม่มีความสมบูรณ์ตายตัว และสามารถที่จะเปลี่ยนแปลงแก้ไขให้สอดคล้องตามความเหมาะสมได้ แต่กฎศีลธรรมข้อนั้น ก็ต้องสอดคล้องเป็นไปตามกฎศีลธรรมของธรรมชาติด้วย เพราะกฎธรรมชาตินั้น ถือเป็นหลักความเป็นจริงสูงสุดของพุทธศาสนา

เพราะฉะนั้น เมื่อกำลึงกล่าวถึงระบบศีลธรรมในพุทธศาสนา ไม่ควรพิจารณาถึงเฉพาะศีลธรรมเพียงระบบเดียวเท่านั้น ถึงแม้ว่า พุทธศาสนาจะยึดถือหลักกรรมนิยามเป็นหลักกฎแห่งกรรม หรือเป็นกฎศีลธรรมโดยธรรมชาติอยู่แล้ว แต่พุทธศาสนาก็ยังได้กำหนดหลักซึ่งถือเป็นกฎ

ศีลธรรมย่อย ขึ้นมาเป็นกฎเฉพาะกาล เพื่อควบคุมความประพฤติของสังคมส่วนรวมอีกด้วย เช่น พระวินัยบัญญัติหรือสิกขาบทสำหรับพุทธบริษัทในพุทธศาสนา เป็นต้น

กฎดังกล่าวนี้เป็นกฎซึ่งเป็นเรื่องของมนุษย์โดยตรง ไม่มีอยู่ในธรรมชาติ ไม่เกี่ยวข้องกับธรรมชาติโดยตรง เป็นกฎที่มนุษย์กำหนดวางกันขึ้นเป็นข้อตกลงเพื่อควบคุมความประพฤติในหมู่มนุษย์ด้วยกันเองให้อยู่ร่วมกันอย่างผาสุก เป็นกฎบัญญัติทางสังคมหรือสังคมนิยม โดยกฎเกณฑ์ทางสังคมนี้ เป็นเรื่องการปรุงแต่งของมนุษย์ จึงเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจากกรรมและสัมพันธ์กับกรรม นิยามในฐานะเป็นส่วนส่งเสริมกรรมนิยาม เพียงแต่ไม่ใช่ตัวกรรมนิยามเอง เพราะต่างกันที่เป็นกฎที่มนุษย์สร้างขึ้นเอง ดังนั้น กรรมนิยามหรือกฎแห่งกรรม จึงเป็นกฎธรรมชาติที่เกี่ยวข้องกับการกระทำของคน กฎแห่งกรรมในความหมายสังคมนิยมหรือกฎของสังคมนั้น เป็นกฎของคนซึ่งคนบัญญัติขึ้นเอง ซึ่งเกี่ยวข้องกับกฎธรรมชาติเพียงในแง่ว่า เป็นสิ่งหนึ่งที่เกิดจากการกระทำหรือเป็นกรรมที่เกิดจากการปรุงแต่งสร้างสรรค์ของคนในสังคม อีกนัยหนึ่ง มองในแง่ของการให้ผลนั้น โดยกฎแห่งกรรมตามธรรมชาตินั้น มนุษย์ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตนเองตามกระบวนการของธรรมชาติ แต่โดยกฎของสังคมนิยม มนุษย์ต้องรับผิดชอบต่อการกระทำของตน ตามกระบวนการที่มนุษย์ได้จัดตั้งร่วมกันเอาไว้²⁵ ด้วยเหตุดังกล่าวมานั้น จึงสามารถที่จะสรุปลักษณะแห่งศีลธรรมตามทรรศนะในพุทธศาสนาได้เป็น 2 แนวทาง ดังต่อไปนี้²⁶

1) ศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคล (Individual Morality) เป็นศีลธรรมที่มีรากฐานวางอยู่บนกฎแห่งกรรมนิยาม หรือกฎแห่งศีลธรรมตามธรรมชาติ มีลักษณะเดียวกันกับกฎธรรมชาติอื่น ๆ คือ เป็นสิ่งที่เด็ดขาดตายตัว ไม่มีการยืดหยุ่นประนีประนอม ดังนั้น ศีลธรรมระบบนี้จึงมีลักษณะเด็ดขาดตายตัว มีเกณฑ์ตัดสินที่เป็นไปตามกฎธรรมชาติ คือผิดก็คือผิด ถูกก็คือถูกโดยไม่มียกเว้น

2) ศีลธรรมสำหรับสังคม (Social morality) เป็นกฎระเบียบสำหรับดูแลพฤติกรรมของมนุษย์ในฐานะเป็นสมาชิกในสังคม คือในขณะที่ศีลธรรมของปัจเจกบุคคลทำหน้าที่เป็นกฎระเบียบสำหรับดูแลความประพฤติส่วนตัวของปัจเจกบุคคล แต่ศีลธรรมสำหรับสังคมนั้นไม่ได้อิงอยู่กับกฎธรรมชาติที่เรียกว่ากรรมนิยาม เช่นเดียวกับที่กฎศีลธรรมสำหรับปัจเจกบุคคลเป็น แต่อิงอยู่กับการตกลงร่วมกันของสมาชิกภายในสังคม และเมื่อไม่ได้อิงอยู่กับกฎธรรมชาติ ศีลธรรมของสังคมจึงไม่เด็ดขาดตายตัว หากแต่เป็นสิ่งที่อาจเปลี่ยนแปลงหรือปรับปรุงให้เหมาะตามยุคสมัยได้

²⁵ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 156.

²⁶ สมภาร พรหมทา, “สิทธิในทัศนะของพุทธศาสนา, วารสารพุทธศาสนศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย 1, 1 (มกราคม-เมษายน 2537), หน้า 47-48.

จึงกล่าวได้ว่า หลักศีลธรรมในพุทธศาสนานั้น ซึ่งเป็นหลักที่ใช้ดูแลพฤติกรรมและการกระทำที่ดีและชั่วของมนุษย์ จึงมีอยู่ 2 ระดับด้วยกัน ระดับแรกอาจจะเรียกได้ว่า เป็นหลักศีลธรรมสากลตามธรรมชาติ มีลักษณะเป็นกฎธรรมชาติที่ครอบคลุมทั่วทั้งมหคถึงการกระทำของมนุษย์ ที่เรียกว่า กฎแห่งกรรมหรือกรรมนิยาม และมีลักษณะเป็นกฎธรรมชาติที่เด็ดขาด ไม่เปลี่ยนแปลงไปเป็นสิ่งคงที่และเป็นสิ่งสัมบูรณ์ ส่วนหลักที่สอง เป็นหลักศีลธรรมทางสังคม ซึ่งมนุษย์ในสังคมร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อเป็นกฎในการควบคุมดูแลความประพฤติของสมาชิกในสังคม และเพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคม ไม่ใช่สิ่งสัมบูรณ์ จึงสามารถเปลี่ยนแปลงไปได้ตามสถานการณ์ที่เหมาะสมของสังคมนั้น ๆ

3.3.3. เกณฑ์ในการตัดสินคุณค่าของพุทธศาสนา

เกี่ยวกับเรื่องความคิดความชั่วนี้ มักจะมีปัญหาอยู่มากเกี่ยวกับเกณฑ์ที่จะวินิจฉัยตัดสิน เพราะคุณค่าและเกณฑ์ที่จะตัดสิน ย่อมมีแตกต่างกันไปตามพื้นฐานความคิดและสภาพความเป็นไปทางสังคมนั้น ๆ และเมื่อพุทธศาสนาพูดถึงเกณฑ์ตัดสินคุณค่า หรือคุณงามความดี สิ่งสำคัญจะต้องพิจารณาถึงปัจจัยรอบด้านด้วย เนื่องจากหลักความจริงและความรู้ของพุทธศาสนานั้น จะต้องขึ้นอยู่กับและเป็นไปตามเงื่อนไขแห่งเหตุปัจจัยสัมพันธ์กัน เพราะฉะนั้น เมื่อจะพูดถึงหลักการตัดสินค่าทางจริยธรรม จึงต้องอาศัยพื้นฐานประกอบจากเหตุปัจจัยหลาย ๆ ด้าน มาเป็นเครื่องประกอบด้วย

ประเด็นที่มักจะก่อให้เกิดประเด็นปัญหาสืบสนขึ้น มักจะเกี่ยวกับความเข้าใจในเรื่องความสัมพันธ์กันระหว่างกรรมนิยามกับสังคมนิยม ซึ่งมักมีปัญหาเกี่ยวกับเกณฑ์ในการตัดสินความดีและความชั่วว่าอะไรดี อะไรชั่ว ที่ว่าทำดีทำชั่วเป็นความจริงที่แท้หรือไม่ อะไรเป็นเกณฑ์แบ่งว่าอะไรดี อะไรชั่ว ความคิดความชั่วเป็นเรื่องของคนหรือสังคมนับบุญดีกันขึ้น เพราะการกระทำอย่างเดียวกัน บางทีในสังคมหนึ่งและในสมัยหนึ่ง อาจยึดถือว่าเป็นสิ่งที่ดีและควรกระทำ แต่อีกสังคมหนึ่งยึดถือตรงกันข้ามว่าไม่ดีและไม่ควรกระทำ และบัญญัติให้ต้องละเว้น เป็นต้น ในเรื่องนี้ท่านพระธรรมปิฎกได้เน้นย้ำให้พิจารณาแยกประเด็นออกจากกันให้ดี ความคิดความชั่วที่เป็นบัญญัติของสังคม ก็เป็นเรื่องของสังคม อยู่ในขอบเขตของสังคมนิยม ส่วนกุศลและอกุศลที่เป็นคุณสมบัติของกรรม ก็เป็นเรื่องของกรรมอยู่ในกรรมนิยาม เป็นเรื่องต่างหากกันแต่สัมพันธ์กัน²⁷

สำหรับเกณฑ์การตัดสินคุณค่าตามหลักการของพุทธศาสนานั้น พระพุทธเจ้าคริสต์สอนให้ถือข้อพิจารณาเกี่ยวกับกุศลและอกุศลเป็นหลักแกนกลาง จากนั้นทรงผ่อนขยายออกไป โดยให้ใช้สำนึกเกี่ยวกับความคิดความชั่วของตนเองที่เรียกว่า มโนธรรม และให้ตีอมติของปราชญ์หรือผู้รู้

²⁷ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 172-173.

เป็นหลักอ้างอิงซึ่งถือเป็นฐานของhiriและโอดตปปะ นอกจากนั้น ให้พิจารณาที่ผลของการกระทำ อันจะเกิดแก่ตนและแก่ผู้อื่น หรือแก่บุคคลและสังคม²⁸ กล่าวคือ เกณฑ์ในการวินิจฉัยกรรมดีและกรรมชั่วนั้น ในแง่ของกรรม ให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักเกณฑ์ใหญ่ในการตัดสิน คือพิจารณาจากเจตนาที่เป็นกุศลหรืออกุศล เป็นไปเพื่อความบริสุทธิ์ปลอดโปร่งหรือไม่ เป็นไปเพื่อความเจริญอกงามแห่งกุศลหรืออกุศลหรือไม่ เป็นต้น ส่วนเกณฑ์ร่วมนั้น ให้พิจารณาจากมโนธรรม คือความรู้สึกผิดชอบชั่วดีของตนเอง อันมีฐานมาจากhiriและโอดตปปะ คือความละอายแก่ใจและความเกรงขัวกลัวบาป รวมไปถึงพิจารณาถึงความยอมรับของวิญญูชนหรือนักปราชญ์ทั้งหลายว่า เป็นสิ่งที่ท่านชื่นชมสรรเสริญหรือว่าตำหนิติเตียน และสุดท้ายนั้น ให้พิจารณาที่ผลของการกระทำที่เกิดขึ้นทั้งกับตนเองและกับผู้อื่น ทั้งในด้านการก่อการเบียดเบียนสร้างความเดือดร้อน และทั้งในด้านการก่อเกิดประโยชน์สุขและความปราศจากทุกข์ เป็นต้น

กล่าวโดยสรุป เกณฑ์วินิจฉัยกรรมดีกรรมชั่วมีอยู่ว่า ในแง่ของกรรมให้ถือเอาเจตนาเป็นหลักตัดสินว่า เป็นกรรมหรือไม่ให้พิจารณาที่ว่าจิตประกอบด้วยเจตนา คือความจงใจตั้งใจเป็นหลัก และในแง่ที่ว่ากรรมหรือการกระทำนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาที่ความเป็นกุศลหรือว่าอกุศล คือจิตถูกครอบงำด้วยโลภะ ความโลภ โทสะ ความโกรธ และโมหะ ความลุ่มหลง หรือไม่ ในขณะเดียวกันก็ให้พิจารณาถึงสภาพที่เป็นสิ่งเกื้อกูลต่อชีวิตและจิตใจหรือไม่ ดำเนินไปเพื่อความสุขสบาย ปลอดภัยจากโรค ผ่องใสสมบูรณ์ และเกื้อหนุนต่อความดีและความเจริญอกงามต่อไปหรือไม่ และในแง่ที่ว่ากรรมนั้นดีหรือชั่ว ให้พิจารณาตามหลักเกณฑ์ดังนี้

“ภิกษุทั้งหลาย ดันเหตุเพื่อความก่อกำเนิดกรรมทั้งหลายมี 3 อย่าง ดังนี้, สามอย่าง คืออะไรบ้าง ได้แก่ โลภะ...โทสะ...โมหะ”

“กรรมใด ทำด้วยโลภะ....โทสะ....โมหะ เกิดจากโลภะ....โทสะ....โมหะ...มีโลภะ...มีโทสะ...มีโมหะ เป็นต้นเหตุ เป็นตัวก่อกำเนิด กรรมนั้นเป็นอกุศล กรรมนั้นมีโทษ กรรมนั้นมีทุกข์เป็นผล กรรมนั้นย่อมเป็นไปเพื่อเกิดกรรมต่อไป และไม่เป็นไปเพื่อดับกรรม”²⁹

นอกจากนี้แล้ว ยังต้องพิจารณาถึงเกณฑ์ตัดสินร่วมอีกคือ พิจารณาที่การใช้ความรู้สำนึกผิดชอบชั่วดีของตนเองพิจารณาอีกว่า การกระทำนั้น ตนเองติเตียนตนเองได้หรือไม่ วิญญูชนผู้รู้และปราชญ์ทั้งหลายยอมรับหรือตำหนิติเตียนหรือไม่ สุดท้ายให้พิจารณาถึงผลของการกระทำของตนเองนั้น ว่าจะมีผลกระทบต่อตนเองและผู้อื่นในทางที่จะก่อให้เกิดประโยชน์สุขหรือเป็นโทษเบียดเบียนหรือไม่

²⁸ เรื่องเดียวกัน, หน้า 179.

²⁹ อจ. ดิก.20/509.

รวมความว่า เกณฑ์ตัดสินในเรื่องคุณค่าตามหลักการของพุทธศาสนา จึงได้แก่ เจตนา คือสภาวะจิตที่ประกอบด้วยกุศลหรืออกุศล มโนธรรม คือสำนึกในเรื่องผิดชอบชั่วดีของตนเอง และ ให้ประเมินจากคำติเตียนของผู้รู้หรือปราชญ์ ตลอดถึงประโยชน์ที่จะก่อเกิดขึ้นกับตนเองและสังคม ส่วนรวมเป็นเกณฑ์ในการตัดสิน

3.4 หลักปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา

คำว่า “การศึกษา” ในความหมายทางพุทธศาสนา ตรงกับคำว่า “สิกขา” ซึ่งโดยทั่วไป หมายถึงกระบวนการเรียน การสอน การถ่ายทอด การพัฒนาและการทำให้เกิดการเรียนรู้แจ้ง ซึ่งในทาง พุทธศาสนามุ่งหมายถึงการฝึกฝนอบรมในเรื่องของศีล สมาธิ และปัญญาเป็นหลักสำคัญ คือหลัก แห่งการศึกษาที่เรียกว่า สิกขา 3 หรือไตรสิกขา³⁰ อันได้แก่

อริศีลสิกขา สิกขาคือศีลอันยิ่ง ได้แก่ข้อปฏิบัติสำหรับฝึกฝนอบรมในด้านความ ประพฤติอย่างสูง

อริจิตตสิกขา สิกขาคือจิตยิ่ง ได้แก่ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมจิต เพื่อให้เกิดสมาธิขั้นสูง

อริปัญญาสิกขา สิกขาคือปัญญายิ่ง ได้แก่ข้อปฏิบัติสำหรับอบรมปัญญาเพื่อให้เกิด ความรู้ขั้นสูงสุด

กล่าวอีกนัยหนึ่ง สิกขา ในพุทธศาสนาคือ การปฏิบัติที่ได้รับปริญญา คือความสิ้นราคะ สิ้นโทสะ สิ้นโมหะ ผลของการปฏิบัติสิกขาเป็นเช่นนั้น การปฏิบัติอย่างนั้นก็เพื่อความรอดจากสิ่ง อันไม่พึงปรารถนา สิ่งใดที่เป็นความทุกข์ทรมาน ความยุ่งยากลำบากแก่จิตใจก็เรียกว่าสิ่งนั้นไม่พึง ปรารถนา แก้ไขด้วยการศึกษา ดังนั้น คำว่าการศึกษา ก็มีความหมายอย่างเดียวกับคำว่าธรรม ซึ่ง หมายถึงหน้าที่ การศึกษาก็กลายเป็นการทำหน้าที่ให้ถูกต้องมากกว่าอย่างอื่น³¹

ในทำนองเดียวกันนี้ สิกขาในพุทธศาสนานั้น ท่านพุทธทาสภิกขุ³² กล่าวว่า คือการ ปฏิบัติศีล สมาธิ และปัญญา โดยการศึกษาที่จะสมบูรณ์ได้นั้น ต้องทำความเป็นมนุษย์ให้ถูกต้อง และสมบูรณ์ ซึ่งประกอบไปด้วย

1. ความฉลาด หรือสติปัญญาในขั้นพื้นฐานพอตัว พอตัวคือพอแก่ความต้องการ
2. มีความรู้เรื่องวิชาชีพ และอาชีพพอตัว
3. มีมนุษยธรรม คือความเป็นมนุษย์อย่างถูกต้อง แล้วยังพอตัว

³⁰ ที. ปา. 11/228; อจ. ดิก. 20/521.

³¹ พุทธทาสภิกขุ, ครูผู้สร้างโลก (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมสภา, ม.ป.ป.), หน้า 49.

³² พระเทพวิสุทธิเมธี (พุทธทาสภิกขุ), ธรรมสำหรับครู (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2527), หน้า 45-51.

ซึ่งความเป็นมนุษย์ถูกต้องและสมบูรณ์ เราจะทำได้ด้วยการสอนการอบรมสิ่งที่เรียกว่าจริยธรรม เพื่อนำไปสู่การละความเห็นแก่ตัว ละสัญชาตญาณอย่างสัตว์ และส่งเสริมรากฐานของมนุษยธรรม

หลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนา คือหลักของสิกขาหรือไตรสิกขา จึงถือเป็นหลักของการศึกษาที่เน้นในเรื่องการฝึกฝนพัฒนาคนให้เกิดความสมบูรณ์ในด้าน ศีล สมาธิ และปัญญา ซึ่งถือเป็นเป้าหมายสูงสุดของการฝึกอบรม และเป็นตัวความรู้หรือสภาวะที่นำไปสู่ความพ้นทุกข์ได้ตามพระประสงค์ของพุทธศาสนา ซึ่งลักษณะของการฝึกฝนพัฒนาไตรสิกขานั้น จะต้องดำเนินไปเป็นลำดับขั้น และเมื่อได้มีการพัฒนาให้สมบูรณ์ก้าวหน้าแล้ว ก็จะเป็นการสนับสนุนเกื้อกูลซึ่งกันและกันเป็นลำดับขึ้นไป จนกระทั่งกลายเป็นมรรคอันหนึ่งอันเดียวกัน หรือเป็นทางเอกอันเลิศสุด คือองค์แห่งอริยมรรคในที่สุด ลักษณะของการศึกษาตามหลักแห่งไตรสิกขาในพุทธศาสนา จึงเป็นกระบวนการหรือวิธีการเพื่อพัฒนาตัวบุคคลไปสู่เป้าหมาย คือความสมบูรณ์ทั้งแก่ชีวิตและสังคม

นอกจากนี้ คำว่า การศึกษา ในทางพุทธศาสนายังปรากฏใช้อยู่อีกหลายคำ ซึ่งก็ใช้ในความหมายและแนวทางเดียวกันกับสิกขา ได้แก่คำว่า พาทุสัจจะ สิปปะ และเสขะ เป็นต้น ซึ่งจะได้พิจารณาในรายละเอียดแห่งความหมาย ตามลำดับต่อไปนี้

คำว่า การศึกษา (Education) ในพุทธศาสนาตรงกับคำว่า พาทุสัจจะ ซึ่งแปลว่าความเป็นผู้ได้ฟังมากหรือได้เรียนมาก เรียกว่าเป็นพหูสูต มีวิธีการเรียนการสอน โดยการบอกเล่าต่อ ๆ กัน ซึ่งเรียกว่ามุขปาฐะ และครูนั้นมีบทบาทสำคัญในการบอกวิชา หากผู้เรียนใกล้ชิดครูอาจารย์ก็จะรักและสอนวิชาความรู้ให้ หากศิษย์ทำตัวไม่ดีครูอาจารย์ก็จะปิดบังวิชาไว้โดยไม่ยอมบอกทั้งหมด และบอกเท่าที่จำเป็น ซึ่งการศึกษาที่เรียกว่าพาทุสัจจะนี้ แบ่งได้เป็นสองสายคือ สายธรรม (อนาคาริยะ) เป็นการศึกษาสำหรับนักบวช มุ่งเน้นการศึกษาคำสอนของศาสดา (สัตตสุตตันต์) ซึ่งตามนัยแห่งพระสูตร บุคคลจะได้ชื่อว่าเป็นพหูสูตนั้น จะต้องมีความรู้ทางทฤษฎีมาก และต้องเข้าถึงการปฏิบัติตามทฤษฎีนั้นได้ การศึกษาทางพุทธศาสนาจึงเป็นการเน้นทั้งทฤษฎีและการปฏิบัติ³³

เพราะฉะนั้น การศึกษาตามแนวพุทธศาสนาก็คือ การเรียนรู้ด้านวิชาการ โดยการเรียนรู้พุทธพจน์ได้มาก ทรงจำได้มาก และทรงจำได้ดี และสามารถนำไปปฏิบัติได้ตามที่ตนได้ศึกษามา เพื่อให้เกิดเป้าหมายทางการปฏิบัติ คือละอกุศลความชั่วได้ เสริมสร้างกุศลความดี และทำความจริงให้ปรากฏหรือบรรลุความจริงสูงสุด ซึ่งถือเป็นเป้าหมายของการศึกษาและการปฏิบัติ³⁴

³³ สนิท ศรีสำแดง, พระพุทธศาสนากับการศึกษา (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2547), หน้า 38-42.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 43.

การศึกษาในความหมาย พหุสัจจะ สายที่สองได้แก่ สายโลก (อาคาริยะ) เป็นการศึกษาของคฤหัสถ์ หรืออาคาริยะพหุสัจจะ หมายถึงความรู้อันเกิดจากการศึกษาวิชาการภายนอก เรียกว่า ศิลปศาสตร์ โดยในสังคมอินเดียโบราณมีปรากฏถึง 18 ประการด้วยกัน ซึ่งเรียกว่า พหุสัจจะ สิ่งสำคัญของการศึกษาลักษณะนี้ คือการมุ่งเน้นความรู้ความฉลาดซึ่งเกิดจากการฟังหรือเรียนศิลปะภายนอกที่เป็นความรู้สายโลก มีข้อแม้ว่า ศิลปะภายนอกนั้นจะต้องเป็นสิ่งที่ไม่ก่อให้เกิดโทษ และนำมาซึ่งประโยชน์แก่โลกทั้งสอง คือประโยชน์ในโลกนี้ และโลกหน้า หรือประโยชน์ในโลกปัจจุบันและโลกอนาคต จึงจะถือว่าเป็นสิ่งที่เจริญ³⁵

นอกจากนี้ การศึกษาในพุทธศาสนา ยังตรงกับคำว่าเสาะ ซึ่งแนวคิดด้านการศึกษาของพุทธศาสนานั้น บุคคลยังต้องเป็นผู้ศึกษาเรียนรู้ คือเสาะบุคคลอยู่ตลอดเวลา トラบิตที่ยังไม่บรรลุถึงความสมบูรณ์ด้วยศีล สมาธิ ปัญญาและวิมุติ พุทธศาสนาจึงเป็นศาสนาที่กล่าวถึงการศึกษาดลอดชีวิต เพราะฉะนั้น ตามความหมายแห่งการศึกษาในลักษณะนี้ของพุทธศาสนา トラบิตที่ผู้ศึกษายังไม่สามารถกระทำตนให้บรรลุพระอรหันต์ ก็คือว่ายังไม่จบการศึกษายังไม่ถือว่าเป็นเสาะบุคคล³⁶

เมื่อพิจารณาจากพื้นฐานแห่งพุทธปรัชญาที่มีลักษณะเฉพาะตน ธรรมชาติที่แท้จริงของการศึกษาในทรรศนะของพุทธปรัชญา จึงมีลักษณะซึ่งพอจะสรุปได้ดังต่อไปนี้³⁷

1. การศึกษามีลักษณะเปิดทั่วไป ไม่เลือกชั้นวรรณะ ไม่จำกัดเฉพาะบุรุษหรือสตรีเพศ
2. มีลักษณะถึงประโยชน์และความสุข คือประโยชน์ปัจจุบัน ประโยชน์อนาคต และประโยชน์อย่างยิ่งหรือประโยชน์อย่างสูงสุด มีทั้งส่วนความสุขที่อิงวัตถุ คือศึกษาในรูปอาคาริยะ และส่วนที่ไม่อิงวัตถุ ซึ่งเป็นการศึกษาในรูปอนาคาริยะ
3. มีลักษณะที่เป็นประโยชน์เพื่อตนเอง (อัตตัตถ ประโยชน์ตน) และเพื่อผู้อื่น (ปรัตถ ประโยชน์เพื่อผู้อื่น)
4. มีลักษณะเป็นการพัฒนาทั้งกายและจิต ซึ่งเทียบได้กับจุดศมภ์ คือ พุทธศึกษา จริยศึกษา หัตถศึกษา และพลศึกษา โดยการศึกษาในสายอนาคาริยะนั้น ขอมรับได้เพียงพุทธศึกษาและจริยศึกษา ส่วนการศึกษาในสายอาคาริยะ ขอมรับได้ทั้งหมด
5. มีลักษณะที่เป็นกระบวนการเพิ่มพูนความรู้ และประสบการณ์ตามลำดับ

³⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 45-46.

³⁶ เรื่องเดียวกัน, หน้า 54.

³⁷ วิจิตร เกศวิศิษฐ์, ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท, (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 129-131.

กล่าวได้ว่า เกี่ยวกับหลักการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธศาสนานั้น ได้มีหลักการ วิธีการหรือแนวทางปฏิบัติ ตลอดถึงได้มีการกำหนดเป้าหมายที่มีรูปแบบชัดเจน โดยการศึกษาตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น แบ่งได้เป็น 2 สายด้วยกัน คือ สายอาคาริยสิปปะ ได้แก่ สายการศึกษาทางโลก คือ การศึกษาวิชาความรู้หรือความฉลาด ที่ส่งเสริมความเจริญก้าวหน้าต่อคุณภาพชีวิตและสังคมมนุษย์ และสายอนาคาริยสิปปะ ได้แก่ สายการศึกษาทางธรรม เป็นการศึกษาที่เน้นพัฒนาคุณค่าภายใน หรือความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ทั้งร่างกายและจิตใจ และเมื่อก้าวโดยสาระสำคัญ การศึกษาตามธรรมเนียมของพุทธศาสนา ก็คือกระบวนการเรียนการสอนหรือกระบวนการฝึกฝนอบรม และพัฒนาคนไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ โดยมุ่งเน้นที่การพัฒนา กาย วาจา และใจ ตามกระบวนการและขั้นตอนของการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา ซึ่งสาระสำคัญที่สุดแห่งกระบวนการพัฒนาตามหลักของพระพุทธศาสนานั้น จะต้องเริ่มต้นที่ตัวปัญญา (สัมมาทิฐิ) และสิ้นสุดที่ปัญญา (สัมมาวิมุตติ) ดังนั้น ปัญญาจึงมีระดับชั้นหรือความเข้มแห่งคุณภาพที่แตกต่างกัน โดยปัญญาระดับต้นนั้นก็คือ โลกีย์ปัญญา ได้แก่ ปัญญาหรือความรู้ระดับสามัญหรือระดับที่มนุษย์ทั่วไปจะเข้าถึงได้ เป็นความรู้หรือข้อเท็จจริงที่จะนำมาใช้ประโยชน์เพื่อการสร้างสรรค์สังคมโลก ส่วนปัญญาระดับสูงนั้น ได้แก่ โลกุตตรปัญญา คือความรู้หรือความเข้าใจแจ่มแจ้ง เป็นลักษณะของการรู้จริงเห็นจริงถึงสภาวะธรรมทั้งหลายตามความเป็นจริง เป็นการรับรู้ความจริงระดับปรมาตม์ ที่ส่งเสริมต่อการพัฒนาคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้นเป็นลำดับ จนกระทั่งบรรลุถึงขั้นที่สมบูรณ์สูงสุดแห่งปัญญา ซึ่งมีลักษณะเป็นความรู้ที่จะต้องรู้ได้เฉพาะตน (ปัจเจกัตถ์) และไม่สามารถจะรับรู้ได้ด้วยประสาทสัมผัสภายนอก แต่ต้องรับรู้ด้วยญาณชั้นต่าง ๆ ซึ่งเป็นผลจากการอบรมจิตและปัญญา กล่าวคือ เป็นสภาวะจิตที่ผ่านกระบวนการฝึกฝนอบรมตามลำดับขั้นแห่งอริยมรรคหรือไตรสิกขาเท่านั้น โดยถึงจุดสิ้นสุดที่ความก้าวหน้ากระแสแห่งโลก คือความพ้นจากอำนาจการครอบงำของกิเลส เข้าสู่สภาวะที่ปลอดจากทุกข์ และเกิดอิสรภาพสูงสุด ด้วยกำลังแห่งปัญญาหรือญาณที่เรียกว่า อาสวักขยญาณ

อนึ่ง สิ่งสำคัญอย่างยิ่งที่ต้องมีในการศึกษาของพุทธศาสนาทุกระดับ ก็คือ คุณค่าทางศีลธรรมและจริยธรรม ซึ่งเป็นเครื่องมือในการขัดเกลาและพัฒนาคนไปสู่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์สูงสุดได้ เพราะฉะนั้น การศึกษาตามธรรมเนียมของพุทธศาสนา จึงไม่ใช่แค่การศึกษาเรียนรู้เพื่อที่จะรู้วิชาชีพ และวิธีดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่างเหมาะสม และเกิดประโยชน์สุขในชีวิตทางโลกเพียงอย่างเดียว แต่ว่าการศึกษาศาสตร์ของพระพุทธศาสนานั้น มุ่งเน้นความสำคัญที่คุณค่าความดีงามและความสมบูรณ์พร้อมทั้งภายนอกและภายใน ซึ่งเป็นการศึกษาเพื่อความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ตามหลักสังฆธรรมที่สมบูรณ์ คือหลักแห่งไตรสิกขา โดยมุ่งเน้นการพัฒนากระบวนการแห่งศีล สมาธิ และปัญญา อย่างเป็นลำดับขั้นตอน จนเกิดความสมบูรณ์สูงสุดตามจุดมุ่งหมาย

3.5 จุดมุ่งหมายการศึกษาของพุทธศาสนา

แนวคิดเกี่ยวกับจุดมุ่งหมาย หรือเป้าหมายของการศึกษา ตามทรรศนะของพุทธศาสนานั้น พิจารณาได้จากกรณีที่พระพุทธองค์ทรงสั่งสอนหลักธรรม และทรงตั้งสถาบันสงฆ์ขึ้นเพื่อทำหน้าที่ในการประกาศหลักธรรมคำสอน โดยมุ่งประโยชน์และความสุขแก่มหาชนเป็นจุดมุ่งหมายหลัก ซึ่งได้ทรงแสดงถึงประโยชน์สำหรับชีวิตมนุษย์ไว้ 3 ระดับ คือ ประโยชน์ในปัจจุบัน (ทิฏฐุชัมมิกัตถะ) ประโยชน์คือการได้รับคุณค่าที่มั่นคงขึ้น รวมไปถึงประโยชน์ในภพหน้า (สัมปรายิกัตถะ) และประโยชน์สูงสุด (ปรมัตถะ) ได้แก่ การเข้าถึงสภาวะแห่งความสงบสุขอย่างยิ่งคือพระนิพพาน หรือการบรรลุนิพพานในระดับพระอรหันต์บุคคล³⁸ ทั้งนี้ เพราะการสอนธรรมของพระพุทธเจ้าท่านนั้น ทรงมีเป้าหมายเพื่อมุ่งให้เกิดประโยชน์และความสุข ตามสมควรแก่พื้นฐานแห่งสติปัญญาและความเพียรของบุคคล โดยมีเป้าหมายในแต่ละระดับซึ่งแตกต่างกันไป ดังนี้

1. เพื่อมุ่งประโยชน์และความสุขที่บุคคลจะพึงมีได้ในปัจจุบันชาติ หรือประโยชน์เฉพาะหน้า เรียกว่า ทิฏฐุชัมมิกัตถุประโยชน์ ซึ่งสาระสำคัญที่จะนำไปสู่เป้าหมายระดับนี้ก็คือ การปฏิบัติตามหลักการในการดำรงชีวิตตามแนวทางที่ถูกต้องเหมาะสม ประกอบด้วย

ก) อุฏฐานสัมปทา ประกอบด้วยความขยันหมั่นเพียรในการเลี้ยงชีพ ไม่เกียจคร้าน ในกิจการงานทั้งปวง

ข) อารักขสัมปทา รู้จักดูแลรักษาทรัพย์ที่แสวงหามาได้โดยชอบธรรม

ค) กัลยาณมิตตตา รู้จักคบค้าสมาคมกับคนดี คือคนที่สมบูรณ์ด้วยศรัทธา ศีล จาคะ และปัญญา

ง) สมชีวิตา รู้ทางเจริญและทางเสื่อมแห่งโลกทรัพย์ โดยรู้จักเลี้ยงชีพให้เหมาะสมกับฐานะ ไม่ให้ฝืดเคืองและไม่ฟุ่มเฟือยจนเกินพอดี

ฉะนั้น เป้าหมายในระดับปัจจุบัน ที่บุคคลผู้ปฏิบัติจะพึงได้รับก็คือ การบรรลุดังความสุขในทางการดำเนินชีวิตแบบชาวโลก ซึ่งได้แก่ “ความสุขจากการมีทรัพย์ ความสุขจากการบริโภคใช้จ่ายทรัพย์ และความสุขที่ไม่ต้องเป็นหนี้สิน และความสุขที่เกิดจากการทำงานที่ปราศจากโทษภัย คือไม่ผิดกฎหมายและศีลธรรมอันดีงาม³⁹

2. เพื่อมุ่งประโยชน์ที่มั่นคงถาวรขึ้นจากเดิม ซึ่งจะอำนวยผลให้เกิดขึ้นทั้งในปัจจุบันชาติและภพชาติต่อ ๆ ไปอีกด้วย เรียกว่า สัมปรายิกัตถุประโยชน์ โดยการจะบรรลุดังเป้าหมายระดับนี้ได้ จะต้องปฏิบัติควบคุมความประพฤติและการกระทำในทางที่ถูกต้องดีงาม ด้วยการสร้างปัจจัยแห่งกุศลกรรม 4 ประการ อันประกอบไปด้วย

³⁸ อจ. อฎฐก. 23/144; พ.ม. 29/292.; พ.จ. 30/673.

³⁹ อจ. จตุกก. 21/62.

ก) สัทธาสัมปทา สมบูรณ์ด้วยความมีศรัทธา คือเชื่อมั่นในปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า และหลักกรรม เป็นต้น

ข) สीलสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการปฏิบัติขัดเกลาในเรื่องศีล คือการสำรวมทางกาย วาจา และใจ

ค) จาคสัมปทา ถึงพร้อมด้วยการขจัดปิดเป่ามลทินทางใจ คือความตระหนี่ ด้วยการประพฤติการเสียสละ และการให้การอนุเคราะห์สงเคราะห์เพื่อนมนุษย์ด้วยกัน

ง) ปัญญาสัมปทา ถึงพร้อมด้วยปัญญา คือพิจารณาเห็นความเป็นจริง และรู้เท่าทันต่อความเกิดดับ และความเปลี่ยนแปลงของธรรมชาติ ตามหลักแห่งไตรลักษณ์

จึงกล่าวได้ว่า สำหรับผู้ครองชีวิตในระดับโลกิยะนั้น สามารถจะบรรลุถึงเป้าหมาย คือประโยชน์ทั้งในปัจจุบันชาติ และประโยชน์สุขในภายหน้าได้ ดังที่ปรากฏในพระบาลีว่า

“คนผู้มีความหมั่นในการทำงาน ไม่ประมาท จัดการงานเหมาะสมกับการเลี้ยงชีพให้พอเหมาะ ตามรักษาทักษะที่หามาได้ มีศรัทธา ถึงพร้อมด้วยศีล รู้ถ้อยคำ ปราศจากความตระหนี่ ชำระทางสัมปรายกัตถะประโยชน์เป็นนิตย์ ธรรม 8 ประการนี้ ของผู้ครองเรือนผู้มีศรัทธา อันพระพุทธเจ้าผู้มีพระนามอันแท้จริง ตรัสว่า นำสุขมาให้ในโลกทั้งสอง คือประโยชน์ในปัจจุบันชาตินี้ และสุขในภายหน้า”⁴⁰

3. เพื่อมุ่งประโยชน์อย่างยิ่ง หรือประโยชน์อย่างสูงสุดในพุทธศาสนา ที่เรียกว่าปรมาตถประโยชน์ ได้แก่การบรรลุถึงความสมบูรณ์ด้วยธรรมของพระอริยบุคคล ซึ่งเป็นผลอันเกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามกระบวนการของอริยมรรค 8 ประการ หรือกระบวนการแห่งไตรสิกขา คือศีล สมาธิ และปัญญา ได้สมบูรณ์ จนเกิดญาณรู้แจ้งความจริงความจริงแห่งอริยสัจ ที่เรียกว่าอัสวักขยญาณ กลายเป็นความหลุดพ้นแห่งจิตจากกิเลสเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง ซึ่งถือเป็นเป้าหมายสูงสุดของพุทธศาสนา

จึงกล่าวได้ว่า ขั้นตอนของการพัฒนาตนเองไปสู่เป้าหมาย คือประโยชน์และความสุขตามหลักของพุทธศาสนานั้น มีอยู่หลายระดับ คือระดับศีล ระดับสมาธิ และระดับปัญญา ซึ่งในแง่ของการปฏิบัตินั้น มีกระบวนการพัฒนาที่ต้องดำเนินไปตามขั้นตอน โดยแต่ละขั้นตอน เมื่อได้มีการพัฒนาให้สมบูรณ์ดีแล้วก็จะส่งเสริมเกื้อกูลต่อการพัฒนาในระดับที่สูงขึ้น เช่น ศีลที่พัฒนาดีแล้ว ย่อมส่งเสริมสมาธิ และสมาธิที่ได้พัฒนาอย่างดีแล้วก็จะส่งเสริมในเรื่องปัญญาต่อไป ซึ่งลักษณะดังกล่าวนี้ อาจจะเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า กระบวนการพัฒนาตามหลักแห่งอริยมรรค หรือมรรคมีองค์ 8 ประการ ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ ความเห็นชอบ, สัมมาสังกัปปะ ความดำริชอบ, สัมมาวาจา วาจาชอบ, สัมมากัมมันตะ การงานชอบ, สัมมาอาชีวะ อาชีพชอบ, สัมมาวายามะ ความเพียรชอบ, สัมมาสติ สติ

⁴⁰ อจ. อฎฐก. 23/144.

ชอบ, และ สัมมาสมาธิ สมาธิชอบ เมื่อการพัฒนาองค์แห่งอริยมรรคทั้งหลายสมบูรณ์พร้อมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน (มรรคสมังคี) ก็จะเกิดปัญญาความรู้แจ้งพิเศษขึ้น และเกิดการเปลี่ยนแปลงภายในไปสู่ความมีอิสรภาพสูงสุด อันเป็นเป้าหมายสูงสุดแห่งกระบวนการพัฒนาของพุทธศาสนา

เมื่อพิจารณาในแง่เป้าหมายการศึกษา ถือได้ว่า พุทธศาสนาได้กล่าวถึงหลักการเกี่ยวกับเป้าหมายหรือจุดมุ่งหมายทางการศึกษา ที่มีขอบเขตกว้างขวางและมีหลายระดับชั้นด้วยกัน กล่าวคือ ทั้งประโยชน์ในปัจจุบัน ประโยชน์ในอนาคต และประโยชน์อย่างยิ่ง รวมไปถึงการจัดประเภทแห่งเป้าหมายออกเป็นประโยชน์ตน (อัตตัตถะ) และประโยชน์เพื่อผู้อื่น (ปรัตถะ) อีกด้วย

ด้วยเหตุนี้ เมื่อพิจารณาถึงเป้าหมายทางการศึกษาโดยทั่วไป ซึ่งเป็นการมุ่งถึงประโยชน์และความสุขเช่นเดียวกันกับพุทธศาสนา จึงอาจจะทำให้มีกรอบความคิดที่ค่อนข้างจะแตกต่างกันได้เป็นอย่างมาก เนื่องจากเป้าหมายหรือจุดมุ่งหมายของพุทธศาสนานั้น มีกรอบที่กว้างขวางมาก โดยได้แยกประโยชน์ไว้หลายระดับ ทั้งในระดับชีวิตสังคมนั้นไปถึงระดับชีวิตในโลกหน้า และระดับสูงสุดคือระดับความหลุดพ้น ซึ่งเป้าหมายของการศึกษาโดยทั่วไปนั้น อาจจะตรงกับหลักการของพุทธศาสนาในระดับต้นเท่านั้น แต่คงไม่ใช่ในความมุ่งหมายของการชำระขัดเกลาในด้านของศีล สมาธิ และปัญญา อย่างที่เน้นอยู่ในหลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนาอย่างแน่นอน ทั้งนี้ เนื่องจากเป้าหมายการศึกษาของพุทธศาสนานั้น เน้นความสำคัญที่ความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ดังคำกล่าวของท่านพุทธทาสภิกขุ ที่ได้สรุปนิยามของเป้าหมายการศึกษาเอาไว้ว่า

“เป้าหมายการศึกษา คือการพัฒนามนุษยธรรม ให้มันมาในทิศทางที่ถูกต้อง คือละ อหังการ มมังการ ละความเห็นแก่ตัว กิเลสไม่อาจจะเกิด บุคคลก็จะมีสันติสุข สังคมก็จะมีสันติภาพ นี่คือเป้าหมายของการศึกษา”⁴¹

จึงกล่าวได้ว่า หลักการศึกษาของพุทธศาสนานั้น มีเป้าหมายซึ่งมุ่งถึงประโยชน์และความสุข ซึ่งครอบคลุมถึงประโยชน์สุขขั้นพื้นฐานของชีวิต จากนั้นก็พัฒนาจากระดับประโยชน์ขั้นพื้นฐานของชีวิตดังกล่าว ที่ยังเกี่ยวข้องอยู่กับเรื่องของความต้องการทางด้านวัตถุและคุณค่าภายนอกของมนุษย์ และเป็นสิ่งที่ไม่ยั่งยืน ไปสู่ประโยชน์สุขระดับที่สูงขึ้น คือระดับที่มุ่งเน้นการสร้างสรรค์และการเพิ่มคุณค่าความเป็นมนุษย์ภายในที่มั่นคงถาวรกว่า เสร็จแล้วจึงค่อยพัฒนาต่อไปจนกระทั่งบรรลุถึงประโยชน์ขั้นสูงสุดหรือขั้นสุดท้ายของมนุษย์ ซึ่งเป็นประโยชน์ที่สมบูรณ์บริบูรณ์ และเป็นสิ่งที่มีค่าที่สุดที่มนุษย์ควรจะได้รับ ตามหลักการพัฒนาชีวิตและการศึกษาของพุทธศาสนา

⁴¹ พระเทพวิสุทธิเมธี (พุทธทาสภิกขุ), ธรรมสำหรับครู (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2527), หน้า 61.

3.6 กระบวนการพัฒนาการศึกษาของพุทธศาสนา

เมื่อกล่าวถึงกระบวนการในการพัฒนาทางการศึกษา ตามทฤษฎีของพุทธศาสนานั้น ถือได้ว่าเป็นกระบวนการพัฒนามนุษย์ โดยอาศัยหลักปรัชญาพื้นฐานเกี่ยวกับความเป็นจริง ความรู้ และคุณค่า ซึ่งมีลักษณะเป็นเป็นสิ่งที่สัมพัทธ์ เป็นสัจธรรมสมบูรณ์ และเป็นกฎเกณฑ์ของธรรมชาติที่ตายตัว มาใช้เป็นหลักการพื้นฐานสำหรับการจัดกระบวนการพัฒนาทางการศึกษา ซึ่งเชื่อว่าเป็นแนวทางการพัฒนาที่ถูกต้องเหมาะสม และสามารถจะนำไปสู่เป้าหมายคือประโยชน์สุขของมวลมนุษย์ได้ เพราะฉะนั้น การจัดการศึกษาเพื่อให้เกิดประโยชน์และประสิทธิภาพสูงสุดนั้น จะต้องดำเนินไปตามเป้าหมายหรือวัตถุประสงค์ของการศึกษา ซึ่งได้กำหนดไว้ตามแนวทางแห่งพุทธธรรม สอดคล้องกับหลักความเป็นจริงเกี่ยวกับโลกธรรมชาติและชีวิตมนุษย์เป็นหลักสำคัญ การศึกษาตามหลักพุทธศาสนา จึงมีลักษณะเป็นกระบวนการพัฒนาตนเองตามแนวทางแห่งการสร้างคุณค่าให้เกิดขึ้นกับตนเองและสังคมส่วนรวม พร้อมกับนำพาตนเองไปสู่การพัฒนาที่สมบูรณ์สูงสุดของชีวิตเป็นเป้าหมายสุดท้าย

การศึกษาตามหลักพุทธศาสนา มุ่งอบรมและพัฒนาความเป็นมนุษย์ในทุก ๆ ด้าน โดยได้พิจารณาถึงธรรมชาติของมนุษย์ ทั้งในด้านร่างกายและจิตใจ โดยมุ่งให้เกิดการฝึกฝนและรู้จักใช้อินทรีย์เพื่อการรับรู้ข้อมูลภายนอกในทางที่ถูกต้องเหมาะสม ไม่ให้เป็นไปเพื่อความยึดถือและสร้างเหตุแห่งทุกข์ทั้งหลาย แต่เพื่อบรรลุถึงเป้าหมายของชีวิตทั้งในปัจจุบันและอนาคต ทั้งแก่ตนเองและแก่สังคมส่วนรวม ด้วยเหตุนี้ กระบวนการพัฒนาการศึกษาหรือกระบวนการพัฒนาความเป็นมนุษย์ตามทฤษฎีของพุทธศาสนา จึงแบ่งออกเป็น 2 ประเภท ตามลักษณะแห่งประสบการณ์หรือความรู้ ซึ่งประกอบด้วยความรู้ระดับสามัญ (โลกียปัญญา) และความรู้ระดับเหนือสามัญ หรือการศึกษาเพื่อพัฒนาคุณค่าให้กับมนุษย์ตามหลักสัจธรรมของพุทธศาสนา ได้แก่ หลักไตรสิกขา กุศลกรรมบท เป็นต้น (โลกุตตรปัญญา) เพราะฉะนั้น กระบวนการพัฒนาการศึกษาตามหลักปรัชญาการศึกษาของพุทธศาสนา จึงประกอบด้วยปัจจัยหลัก ๆ อยู่ 2 ประการด้วยกัน คือ ปัจจัยจากสภาวะแวดล้อมภายนอก ได้แก่ ปรโตโมสะ และปัจจัยจากสภาวะแวดล้อมภายใน ได้แก่ โยนิโสมนสิการ

การศึกษาแบบสามัญ หรือการศึกษาแบบทั่วไปนั้น เป็นการศึกษาและพัฒนาที่เกิดขึ้นโดยอาศัยปัจจัยประกอบจากภายนอก ได้แก่ ปัจจัยบุคคล คำรา รวมถึงสิ่งแวดล้อมที่เป็นประโยชน์ ซึ่งเรียกว่า “ปรโตโมสะ”⁴² หมายถึงเสียงจากผู้อื่นหรือการโฆษณาจากผู้อื่น ซึ่งเกิดขึ้นโดยการตั้งสอน การแนะนำ และการถ่ายทอดจากพ่อแม่ ครูอาจารย์ เพื่อน รวมไปถึงสื่อความรู้ต่าง ๆ ที่เป็นประโยชน์ต่อการเรียนรู้และเพิ่มทักษะความรู้แก่ผู้เรียน เป็นต้นว่า หนังสือ สื่อมวลชน วัฒนธรรม สิ่งแวดล้อมทางสังคม รวมถึงสื่อความรู้ทางวิชาการด้านต่าง ๆ ซึ่งเป็นที่รู้จักกันเป็นอย่างดีและมีอยู่

⁴² อง. ทศ. 20/371.

มากมายในสังคมการศึกษาปัจจุบัน เพียงแต่ต้องรู้จักเลือกสรรสื่อที่มีประโยชน์ต่อการเรียนรู้และการพัฒนาสติปัญญาให้ถูกต้อง อย่างไรก็ตาม พุทธศาสนาสื่อว่าการศึกษาดังกล่าวนั้น เป็นเพียงแนวทางการศึกษาที่มุ่งแก้ปัญหาภายนอกของมนุษย์ ซึ่งเกี่ยวข้องกับการดำเนินชีวิตโดยทั่วไป เพื่อความมีคุณภาพชีวิตที่ดีของสมาชิกในสังคมเท่านั้น ถือว่ายังไม่ใช้การศึกษาเพื่อแก้ปัญหาภายในที่สำคัญยิ่งกว่าได้ โดยพุทธศาสนาเชื่อว่าจะต้องดำเนินตามแนวทางหรือกระบวนการทางการศึกษาแบบไตรสิกขาเท่านั้น จึงจะเป็นการศึกษาเพื่อการแก้ปัญหาและการพัฒนาคุณค่าความเป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์สูงสุดได้

การศึกษาแบบไตรสิกขา เป็นการศึกษาซึ่งเกิดขึ้นโดยการอาศัยปัจจัยภายในตัวผู้เรียน ซึ่งเรียกว่า โยนิโสมนสิการ⁴³ หมายถึงการทำไว้ในใจโดยแยกกาย หรือการรู้จักคิด คิดถูกวิธี คิดมีระบบ คิดสร้างสรรค์ในทางที่เป็นกุศล ดังนั้น โยนิโสมนสิการ จึงเป็นการใช้ความคิดอย่างถูกวิธี ตามความหมายที่กล่าวมานั้น มองในแง่ของกระบวนการพัฒนาปัญญา โยนิโสมนสิการ จัดอยู่ในระดับที่เหนือศรัทธา เพราะเป็นขั้นที่เริ่มใช้ความคิดของตนเองอย่างเป็นอิสระ ส่วนในระบบการศึกษาอบรม โยนิโสมนสิการ เป็นวิธีการฝึกใช้ความคิดอย่างถูกต้องและเป็นระเบียบ รู้จักคิดวิเคราะห์โดยการแยกแยะองค์ประกอบและมองให้ละเอียดรอบคอบ ซึ่งถือเป็นขั้นตอนสำคัญในการสร้างปัญญาที่บริสุทธิ์เป็นอิสระ เป็นวิธีการที่ส่งเสริมให้คนสามารถช่วยตนเองได้ และนำไปสู่จุดหมายสูงสุดตามหลักพุทธธรรมได้อย่างแท้จริง⁴⁴

กล่าวได้ว่า การที่จะสร้างมนุษย์ให้เกิดสัมมาทิฐิ อันเป็นจุดเริ่มต้นของการศึกษาตามหลักพุทธศาสนานั้น จะต้องอาศัยทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในเป็นส่วนประกอบหลักที่สำคัญ คือการใช้ศรัทธาและปัญญาพื้นฐาน ได้แก่ ปรัตโหมสะ (ศรัทธา) และโยนิโสมนสิการ (ปัญญา) โดยหลักการคิดแบบโยนิโสมนสิการนี้ ยังเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาแบบไตรสิกขา ซึ่งประกอบด้วย อริสติกศึกษา อริจิตตศึกษา และอริปัญญาศึกษา ซึ่งถือเป็นกระบวนการของการศึกษาที่สำคัญตามแนวทางของพุทธศาสนา ที่สามารถพัฒนามนุษย์ได้ในลักษณะองค์รวมทั้งกายและจิต อันจะนำไปสู่เป้าหมายของการศึกษาหรือการพัฒนามนุษย์ตามแนวทางแห่งพุทธธรรม คือ ความเป็นคนเก่งและคนดีที่ครบถ้วนสมบูรณ์แบบ ซึ่งกระบวนการของการสร้างสัมมาทิฐิหรือจุดเริ่มต้นของการศึกษานั้น สามารถสรุปได้ด้วยแผนภาพประกอบ ดังต่อไปนี้

⁴³ อจ. เอก. 20/186; พ. อิติ. 25/194.

⁴⁴ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพมหานคร: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 667.

รูปภาพที่ 5 แสดงกระบวนการเกิดสัมมาทิฐิหรือจุดเริ่มต้นของการศึกษาตามแนวพุทธ

อนึ่ง กระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักแห่งไตรสิกขานี้ ซึ่งหมายถึงข้อปฏิบัติสำหรับฝึกรวมกาย จิต และปัญญา เพื่อสร้างความเจริญงอกงามยิ่งขึ้นไปจนบรรลุถึงเป้าหมายสูงสุดของชีวิตและการศึกษา เป็นระบบการศึกษาที่มีลักษณะของการพัฒนามนุษย์อย่างมีบูรณาการทั้งในส่วนพฤติกรรม จิตใจ และปัญญา ตามกระบวนการพัฒนามนุษย์ตามหลักไตรสิกขา ซึ่งมีรายละเอียดตามที่พระธรรมปิฎก ได้ให้คำอธิบายไว้ดังต่อไปนี้

1. ศีล ได้แก่การฝึกรวมในด้านพฤติกรรม ระเบียบวินัย ให้มีสุจริตทางกาย วาจาและอาชีวะ เรียกว่าอริยศีลสิกขา มีสาระสำคัญคือ การดำรงตนอยู่ด้วยดี มีชีวิตที่เกื้อกูล ท่ามกลางสภาพแวดล้อมที่ตนมีส่วนช่วยสร้างสรรค์และรักษาให้เอื้ออำนวยแก่การมีชีวิตที่ดีงามร่วมกัน เป็นพื้นฐานที่ดีสำหรับการพัฒนาคุณภาพจิตและการเจริญปัญญา
2. สมาธิ ได้แก่การฝึกรวมทางจิตใจ การปลูกฝังคุณธรรม สร้างเสริมคุณภาพจิต และรู้จักใช้ความสามารถในกระบวนการสมาธิ เรียกว่าอริยจิตตสิกขา มีสาระสำคัญคือ การพัฒนาคุณภาพจิตหรือการปรับปรุงจิตให้มีคุณภาพและสมรรถภาพสูง ซึ่งเอื้อแก่การมีชีวิตที่ดีงาม และพร้อมที่จะใช้งานในทางปัญญาอย่างได้ผลดีที่สุด
3. ปัญญา ได้แก่การฝึกฝนอบรมทางปัญญาอย่างสูง ทำให้เกิดความรู้แจ้งที่สามารถชำระจิตให้บริสุทธิ์หลุดพ้นเป็นอิสระโดยสมบูรณ์ เรียกว่า อริยปัญญาสิกขา มีสาระสำคัญคือ การมองดูรู้จักและเข้าใจสิ่งทั้งหลายตามความเป็นจริง หรือรู้เท่าทันธรรมชาติของสังขารทั้งหลาย ที่ทำให้เป็นอยู่และทำการต่าง ๆ ด้วยปัญญา คือรู้จักวางใจวางท่าที และปฏิบัติต่อโลกและชีวิตได้อย่างถูกต้องเหมาะสม ในทางที่เป็นไปเพื่อแผ่ขยายประโยชน์สุข มีจิตใจผ่องใส ไร้ทุกข์ เป็นอิสระเสรี และสดชื่นเบิกบาน⁴⁵

กระบวนการหรือหลักแห่งการพัฒนากายและวาจา (อริยศีลสิกขา) หลักแห่งการพัฒนาจิต (อริยจิตตสิกขา) และหลักแห่งการพัฒนาปัญญา (อริยปัญญาสิกขา) ซึ่งรวมกันเป็นหลักไตรสิกขา

⁴⁵ เรื่องเดียวกัน, หน้า 603-604.

นั้น มีลักษณะการทำหน้าที่สอดคล้องกับหลักอริยมรรค อันเป็นมรรควิธีนำไปสู่แนวทางแห่งชีวิตที่ประเสริฐ โดยในการทำหน้าที่นั้น มรรคจะเป็นตัวกำหนดวิถีชีวิตที่ถูกต้องดีงาม หรือเป็นตัวนำในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้อง ส่วนกระบวนการแห่งสิกขา จะทำหน้าที่เป็นเครื่องมือที่ใช้ในการดำเนินชีวิตอย่างถูกต้อง ซึ่งความสัมพันธ์แห่งกระบวนการพัฒนาดังกล่าวนั้น สามารถอธิบายได้ดังนี้

1. กระบวนการพัฒนาทางกายและวาจา ได้แก่ อธิศีลสิกขา จัดเป็นการศึกษาเพื่อฝึกหัดอบรมและควบคุมพฤติกรรมทางกายและวาจา เพื่อสร้างความมีระเบียบวินัยให้กับตนเอง หรือเป็นการสร้างกรอบให้บุคคลได้ประพฤติในสิ่งที่ดีงาม จัดเป็นธรรมเพื่อขัดเกลากิเลสอย่างหยาบ ที่เป็นเหตุให้ล่วงละเมิดออกมาทางกายและวาจาเรียกว่า วิติกมปหาน โดยอริศีลสิกขา จะสัมพันธ์กับหลักอริยมรรคข้อที่เกี่ยวกับการประพฤติชอบทางกายหรือหน้าที่การงาน ได้แก่ สัมมาวาจา การประพฤติชอบในทางการใช้คำพูด สัมมากรรมันตะ การประพฤติชอบในด้านการประกอบหน้าที่การงาน และสัมมาอาชีวะ การประพฤติชอบในด้านการแสวงหาปัจจัยในทางเลี้ยงชีพ

2. กระบวนการพัฒนาจิต ได้แก่ อธิจิตตสิกขา เป็นการศึกษาเพื่อพัฒนาจิตใจ ในด้านการเสริมสร้างสมาธิ คือสภาวะที่มั่นคงแห่งจิต เพื่อให้เกิดความสมบูรณ์และเหมาะสมที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในทางเสริมสร้างสุขภาพจิต ซึ่งจัดเป็นธรรมเพื่อขัดกิเลสอย่างกลาง เรียกว่า ปริยภูฐานปหาน โดยอริจิตตสิกขา ทำหน้าที่สัมพันธ์กับหลักอริยมรรคข้อที่เกี่ยวกับการเสริมสร้างคุณค่าและความมั่นคงให้กับจิต ได้แก่ สัมมาวายามะ การประพฤติชอบในทางการเสริมสร้างความเพียรใน 4 สถานคือ เพียรป้องกันบาปอกุศลทั้งปวงไม่ให้เกิดขึ้น (สังวรปธาน) เพียรละบาปอกุศลที่เกิดขึ้นแล้วให้หมดสิ้นไป (ปหานปธาน) เพียรสร้างกุศลธรรมทั้งหลายที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้น (ภาวนापธาน) เพียรรักษาและส่งเสริมกุศลธรรมทั้งหลายที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อม (อนุรักษนาปธาน)⁴⁶ สัมมาสติ การประพฤติชอบในด้านการเจริญสติ หรือการใช้สติในการประกอบกิจด้วยความไม่ประมาทขาดสติ และสัมมาสมาธิ การประพฤติชอบในทางการฝึกฝนอบรมจิตให้เกิดสมาธิคือความตั้งมั่นแห่งจิต หมายถึง การฝึกอบรมจิตให้มีความสงบตั้งมั่นเป็นสมาธิ ไม่ฟุ้งซ่าน และควรแก่การที่จะนำไปใช้ประโยชน์ในทางปัญญา

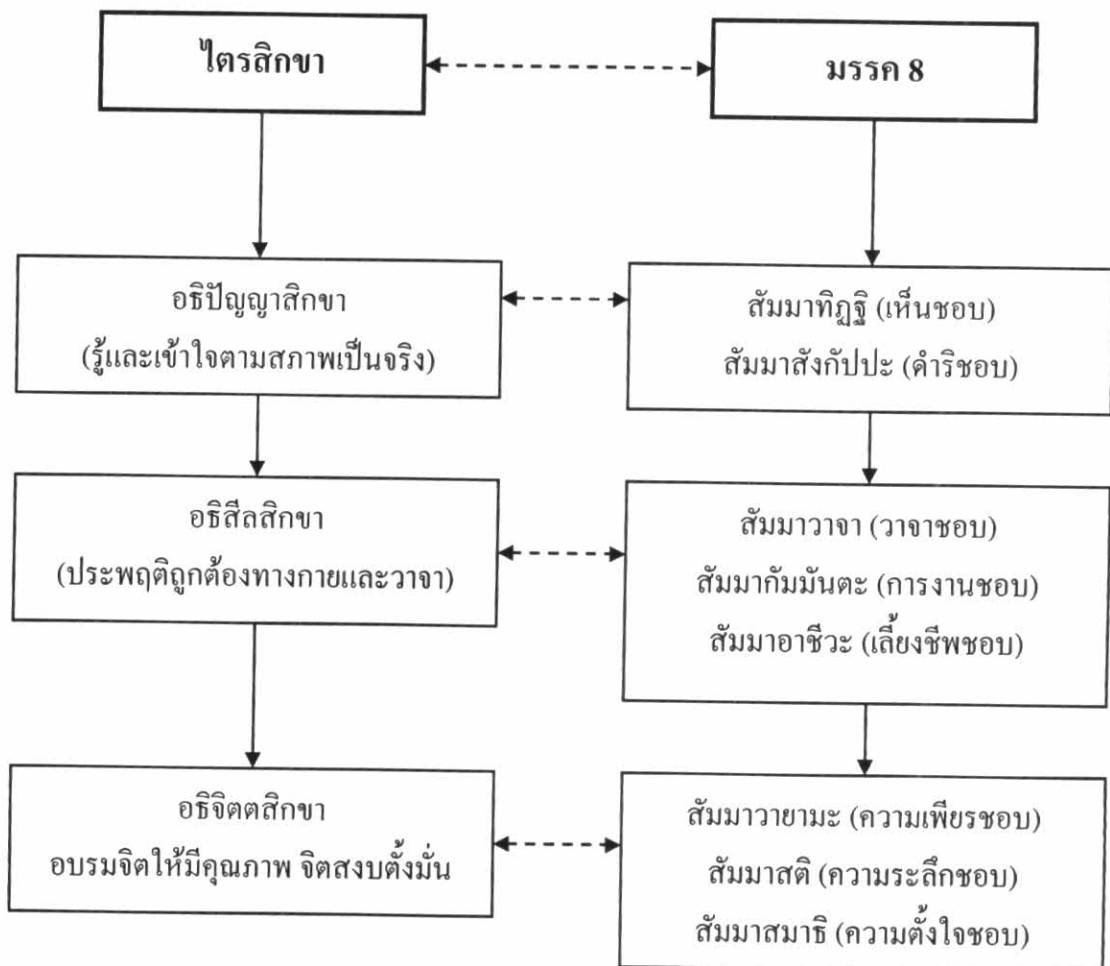
3. กระบวนการพัฒนาปัญญา ได้แก่ อธิปัญญาสิกขา เป็นการศึกษาเพื่อเสริมสร้างและพัฒนาปัญญาเพื่อให้เกิดความรู้ในระดับต่าง ๆ ที่ถูกต้องสมบูรณ์ตามความเป็นจริง หลุดพ้นจากการครอบงำของอวิชชา และถือเป็นการอบรมเพื่อให้เกิดความรู้ขั้นสูงสุด ซึ่งจัดเป็นธรรมเพื่อขัดเกลากิเลสอย่างละเอียดได้แก่ อนุสัย 7 ซึ่งเรียกว่า อนุสยปหาน โดยอริปัญญาสิกขานี้ สัมพันธ์กับหลักอริยมรรคข้อที่เกี่ยวกับการเสริมสร้างและพัฒนาความเห็นและความดำริใคร่ครวญที่ถูกต้อง ได้แก่ สัมมาสมาธิ การประพฤติชอบในทางการใช้ความรู้ ความเห็น และความเชื่อที่ถูกต้องตามความเป็น

⁴⁶ อจ. จตุกก. 21/69; 14/20; 13/19.

จริง และสัมมาสังกัปปะ การประพาศชอบในทางการใช้ความคิด ซึ่งเป็นลักษณะของความคิดที่บริสุทธิ์ เป็นอิสระปลอดโปร่ง และปลอดจากอำนาจครอบงำของกิเลสชั้นละเอียดทั้งหลาย

และเพื่อให้สามารถมองเห็นภาพแห่งความสัมพันธ์กัน ระหว่างหลักไตรสิกขากับหลักอริยมรรค ตามที่ได้อธิบายมานั้นให้เกิดความชัดเจนยิ่งขึ้น จึงสามารถเทียบได้กับแผนภาพประกอบดังต่อไปนี้

รูปภาพที่ 6 แสดงความสัมพันธ์ระหว่างไตรสิกขากับอริยมรรค

กล่าวโดยสรุปว่า กระบวนการพัฒนาทางการศึกษา ตามแนวทางของพุทธศาสนานั้น จะต้องประกอบด้วยปัจจัยภายนอก ได้แก่ ความเชื่อ (ศรัทธา) ซึ่งมีอยู่ในรูปของข้อมูลความรู้จาก คำราและสื่อความรู้ต่าง ๆ จากสภาพแวดล้อมภายนอก โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ ความมีกัลยาณมิตร ซึ่งเรียกปัจจัยแวดล้อมภายนอกเหล่านี้ว่า ปรโตโมสะ ซึ่งจะสัมพันธ์ร่วมกับปัจจัยภายในตัวบุคคล คือ กระบวนการในการใช้ความคิดเพื่อการถนอมความรู้ ได้แก่ การรู้จัก คิดเป็น คิดถูกวิธี คิดมี เหตุผล และคิดในเชิงปลูกเร้ากุศลธรรม เพื่อให้เกิดเป็นความเห็นหรือทรรศนะที่ถูกต้อง ได้แก่ สัมมาทิฎฐิ อันถือเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการศึกษาตามกระบวนการแห่งไตรสิกขา เป็นกระบวนการในการฝึกฝนอบรมและพัฒนากาย วาจา และใจ ซึ่งกระบวนการศึกษาและพัฒนาบุคคลหรือนุชนิยมตาม แนวทางนี้ ย่อมส่งผลให้เกิดการพัฒนาบุคลิกได้อย่างครบถ้วนสมบูรณ์ ในลักษณะที่เป็นองค์รวม หรือบูรณาการทั้งทางร่างกาย จิตใจ และสติปัญญา ซึ่งเป็นการพัฒนาชีวิตที่สมบูรณ์ และจะส่งผลให้ เกิดการพัฒนาไปถึงสิ่งแวดล้อมหรือสังคมรอบตัวมนุษย์เองด้วย ทั้งนี้ เพราะในความมุ่งหมายของ การพัฒนาตามหลักการของพุทธศาสนานั้น มิได้หมายถึงความเจริญงอกงามในทางวัตถุเพียงอย่าง เดียว หากแต่หมายถึงความเจริญงอกงามทางด้านนามธรรมหรือจิตใจเป็นหลักสำคัญ ซึ่งเทียบได้กับ แนวทางการศึกษาพัฒนาชีวิตตามหลักภาวนา หรือหลักการสร้างสรรค์ความเจริญแก่ชีวิต 4 ประการ ได้แก่ ภาวิตกาโย ภาวิตสีโล ภาวิตจิตโต และภาวิตปัญญา⁴⁷ ซึ่งมีอรรถาธิบาย ดังที่พระธรรมปิฎก ได้ให้เพิ่มเติมไว้ ดังต่อไปนี้

1. กายภาวนา (ภาวิตกาย) คือ การฝึกอบรมพัฒนากายให้เจริญ ให้รู้จักติดต่อกับสิ่งของ กับสิ่งทั้งหลายภายนอกทางอินทรีย์ทั้งห้าด้วยดี และปฏิบัติต่อสิ่งเหล่านั้นในทางที่เป็นคุณมิให้เกิด โทษ ให้กุศลธรรมงอกงาม ให้กุศลธรรมเสื่อมสูญ มีการพัฒนาความสัมพันธ์กับสิ่งแวดล้อมทาง กายภาพ
2. คีลภาวนา (ภาวิตสีล) คือการฝึกอบรมศีล หรือพัฒนาความประพฤติ ให้ตั้งอยู่ในระเบียบวินัย ไม่ เบียดเบียนหรือก่อความเดือดร้อนเสียหาย อยู่ร่วมกับผู้อื่นได้ด้วยดี มีความเกื้อกูลแก่กันกับเพื่อน มนุษย์ในสังคม
3. จิตภาวนา (ภาวิตจิต) คือ การเจริญจิตใจ การฝึกฝนอบรมพัฒนาจิตใจให้เข้มแข็งมั่นคง เจริญงอกงามด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เช่น มีเมตตากรุณา ขันหมั่นเพียร อุดหนุน มีสมาธิ และสดชื่น เบิกบาน เป็นสุขผ่องใส เป็นต้น
4. ปัญญาภาวนา (ภาวิตปัญญา) คือ การเจริญปัญญา การฝึกฝนอบรมพัฒนาปัญญา ให้รู้ เข้าใจสิ่งทั้งหลายตามเป็นจริง รู้เท่าทันเห็นแจ้งโลกและชีวิตตามสภาวะ สามารถทำจิตใจให้เป็น อิสระ ทำตนให้บริสุทธิ์จากกิเลสและปลดปล่อยจากความทุกข์ แก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นได้ด้วยปัญญา

⁴⁷ อ.จ.ป.พ.จก. 22/79.

อนึ่ง ในกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาตามพระชนะของพุทธศาสนานั้น สิ่งหนึ่งซึ่งควรทำการศึกษาวิเคราะห์ให้เกิดความเข้าใจก็คือ องค์ประกอบในกระบวนการพัฒนาทางการศึกษา ซึ่งในที่นี้ ได้กำหนดเอาเฉพาะองค์ประกอบสำคัญซึ่งยังมีได้กล่าวถึงมาก่อน ได้แก่ หลักสูตร การเรียนการสอน ครู และนักเรียน โดยจะได้พิจารณาถึงสาระสำคัญเกี่ยวกับองค์ประกอบต่าง ๆ เหล่านี้ ตามพระชนะของพุทธศาสนา ซึ่งกล่าวได้ว่า เป็นองค์ประกอบที่สำคัญต่อกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาทั้งสิ้น ไม่น้อยไปกว่าความสำคัญในเรื่อง หลักการ วิธีการและจุดมุ่งหมายทางการศึกษา ที่ได้ทำการศึกษาวิเคราะห์หามาบ้างแล้วก่อนหน้านี้ ในอันดับต่อไป จะได้ศึกษาวิเคราะห์ถึงรายละเอียดแห่งองค์ประกอบทางการศึกษาในประเด็นที่สำคัญ ๆ ตามลำดับ ดังต่อไปนี้

3.6.1 หลักสูตร

การศึกษา ในพระชนะของพุทธศาสนานั้น ได้แบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ อคาริยสิปปะ และอนาคาริยสิปปะ ซึ่งพิจารณามาบ้างแล้วในเบื้องต้น เพราะฉะนั้น เมื่อจะทำการศึกษาวิเคราะห์ถึงหลักสูตรหรือเนื้อหาวิชา ซึ่งเป็นองค์ประกอบหนึ่งในกระบวนการพัฒนาชีวิต ตามหลักการศึกษาของพุทธศาสนา ก็พิจารณาเทียบเคียงจากการแบ่งประเภทของการศึกษา 2 ระดับ ดังกล่าวนั้น

เนื่องจากจุดมุ่งหมายหรือเป้าหมายสูงสุดของการศึกษาในพุทธศาสนานั้น ได้แก่ ความหลุดพ้นจากทุกข์หรือปัญหา รวมถึงความเป็นอิสระอย่างสูงสุดของชีวิต ซึ่งถือเป็นจุดมุ่งหมายของการศึกษาในรูปแบบอนาคาริยะ แต่ก็ไม่ได้หมายความว่า พุทธศาสนาได้ละทิ้งการศึกษาในรูปแบบอคาริยะไปเสียเลย การศึกษาของพุทธศาสนาก็ยังจัดตามประเภทของบุคคลดังกล่าวมานั้นอยู่ โดยเมื่อเมื่อพิจารณาในแง่หลักสูตรและเนื้อหาวิชาแล้ว ก็จะสามารถแบ่งหลักสูตรการศึกษาในพุทธศาสนาออกเป็น 2 ประเภท คือ

1. หลักสูตรการศึกษาแบบอคาริยะ หรือหลักสูตรสำหรับชาวบ้านผู้ครองเรือน ซึ่งได้แก่ วิชาความรู้ทั้งหลายที่นำมาใช้ประโยชน์ในทางพัฒนาคุณภาพชีวิตและอาชีพการงานในทางเสริมสร้างปัจจัยพื้นฐานของชีวิตและสังคม แต่มีหลักการและเงื่อนไขอยู่ว่า ต้องเป็นวิชาที่เป็นไปเพื่อประโยชน์ ไม่เป็นไปเพื่อทุจริตและการผิดหลักศีลธรรมอันดีงาม
2. หลักสูตรการศึกษาแบบอนาคาริยะ หรือหลักสูตรในทางส่งเสริมคุณค่าความเป็นมนุษย์ภายใน ซึ่งได้มุ่งเน้นถึงความรู้สำหรับผู้ดำเนินชีวิตตามแนวทางของศาสนา ได้แก่ หลักสูตรที่ส่งเสริมและสร้างคุณค่าภายใน โดยอาศัยหลักความประพฤติทางกายที่ถูกต้องดีงามเป็นพื้นฐาน สำหรับการสร้างคุณค่าระดับจิตใจและปัญญาให้สูงยิ่ง ๆ ขึ้นต่อไป ได้แก่ หลักสูตรเกี่ยวกับ หลักไตรสิกขา กุศลกรรมบถ รวมไปถึงหลักสังฆกรรมซึ่งส่งเสริมการพัฒนาคุณค่าภายในอื่น ๆ อีกด้วย

หลักสูตรทั้ง 2 ประเภท คือ ทั้งหลักสูตรแบบศาสนา และหลักสูตรแบบชาวบ้านข้างต้นนั้น โดยหลักสูตรแบบศาสนา จะเป็นหลักสูตรที่มุ่งเน้นในเรื่องของจริยธรรมล้วน ๆ เพราะมีความมุ่งหมายถึงการพัฒนาด้านจิตใจเป็นเป้าหมายสำคัญ ส่วนหลักสูตรแบบชาวบ้านนั้น จัดขึ้นเพื่อให้เป็นไปตามความจำเป็นและความเหมาะสมสำหรับชีวิตของผู้ที่ยังต้องครองเรือนอยู่เป็นสำคัญ ทั้งนี้ก็เพราะว่า ถึงแม้พุทธศาสนาจะมีเป้าหมายหลักของการศึกษา คือความหลุดพ้นโดยสิ้นเชิง แต่ก็ได้ปฏิบัติความรู้หรือวิชาการอย่างอื่นที่เป็นประโยชน์และจำเป็นต่อชีวิต ดังที่มีหลักฐานปรากฏในสาहितตคชาดก ตอนหนึ่งว่า “ขึ้นชื่อว่าศิลปะอย่างใดอย่างหนึ่งในโลก บัณฑิตทั้งหลายควรเรียน...ขึ้นชื่อว่าศิลปะแม้อย่างใดอย่างหนึ่ง ย่อมยังประโยชน์ให้สำเร็จได้”⁴⁸

นอกจากแบ่งหลักสูตรการศึกษาออกเป็น 2 ประเภท คือ แบบอาคาริยะ และอนาคาริยะดังกล่าวมาแล้ว ในทำนองเดียวกันนี้ หลักสูตรตามพระคัมภีร์ของพุทธศาสนายังได้จัดเป็นแผนการศึกษา 2 ระดับ ซึ่งเป็นไปตามแนวทางที่สอดคล้องกันคือ สายโลกิยะ และสายโลกุตระ

1. สายโลกิยะ เป็นสายที่มุ่งสอนให้คนเป็นคนดีในโลกนี้ ดีทั้งในการประกอบอาชีพและดีทั้งในเรื่องความประพฤติ ถ้าเราจะตรวจสอบหลักธรรมของพระพุทธองค์แล้ว ก็จะเห็นได้ว่า มีธรรมะอยู่มากมายที่สอนให้คนตั้งเนื้อตั้งตัวได้ในโลก พ้นจากความทุกข์อันเกิดจากความยากจน เช่น สอนให้ขยันหมั่นเพียร สอนให้รู้จักการจับจ่ายทรัพย์และเก็บรักษาทรัพย์ เป็นต้น

2. สายโลกุตระ เป็นสายที่มุ่งสอนคนด้วยธรรมะเบื้องสูง โดยมุ่งให้คนพ้นจากโลก เพราะตามพระคัมภีร์ของพระพุทธเจ้า ทรงเห็นว่า โลกนี้เต็มไปด้วยความทุกข์ทรมาน คนทั้งหลายถูกกิเลสรั้ง จึงเดือดร้อนเหมือนไฟสุมนอน พระพุทธองค์จึงทรงสอนโดยมุ่งให้คนพ้นจากความทุกข์ประเภทนี้ คือหลักสูตรสายโลกุตระ ตามแผนการศึกษาของพระพุทธเจ้า

เมื่อได้พิจารณาจากประมวลหลักฐาน เกี่ยวกับการจัดหลักสูตร ตามกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาของพุทธศาสนาข้างต้นนั้น ก็จะเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างหลักการ และเป้าหมายของหลักสูตรการศึกษาในพระคัมภีร์ของพุทธศาสนา ซึ่งจะสอดคล้องกับเป้าหมายของการศึกษาตามหลักไตรสิกขา กล่าวคือ หลักสูตรแบบอาคาริยะในระดับการศึกษาชั้นโลกิยะ ซึ่งได้แก่ วิชาความรู้ทุกอย่างที่เป็นประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิตและการสร้างอาชีพ ที่เหมาะสมกับสภาพชีวิตและส่งเสริมความประพฤติที่ถูกต้องชอบธรรม สัมพันธ์กับเป้าหมายระดับต้น คือทิฏฐุชัมมิกัตถะ ส่วนหลักสูตรแบบอนาคาริยะ ในระดับการศึกษาชั้นโลกุตระ ได้แก่ ความรู้ในการดำเนินชีวิตเพื่อการสร้างเสริมคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น คือกุศลกรรมบท 10 เป็นต้น สัมพันธ์กับเป้าหมายหรือประโยชน์ขั้นสัมปรายิกัตถะ และไตรสิกขาหรืออริยมรรค ก็จะสัมพันธ์กับเป้าหมายหรือประโยชน์ระดับสูงสุด คือปรมัตถะ ซึ่งถือเป็นประโยชน์อย่างยิ่งคือพระนิพพาน

⁴⁸ พ. ช. 27/107.

กล่าวได้ว่า หลักสูตรหรือเนื้อหาวิชา ตามกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาของพุทธศาสนานั้น แบ่งออกเป็น 2 ประเภท ได้แก่ หลักสูตรแบบอาคาริยะ คือหลักสูตรสำหรับผู้ครองเรือน และหลักสูตรแบบอนาคาริยะ คือหลักสูตรที่เน้นสำหรับผู้ต้องการเพิ่มพูนคุณค่าความเป็นมนุษย์ให้สูงขึ้น ซึ่งจะเกี่ยวข้องกับหลักปฏิบัติฝ่ายศาสนาเป็นส่วนใหญ่ และหลักสูตรทั้ง 2 ประเภทนั้น ก็จะเทียบได้กับการศึกษาระดับโลกิยะและระดับโลกุตตระ ดังที่ได้กล่าวมานั้น

อย่างไรก็ตาม ในกระบวนการศึกษาตามหลักของพุทธศาสนา หลักสูตรหรือเนื้อหาวิชาทุกระดับ ไม่ว่าจะเป็นระดับอาคาริยะหรืออนาคาริยะ และแบบโลกิยะหรือโลกุตตระก็ตาม จะต้องมียุทธจริยธรรมเป็นตัวกำกับด้วยทั้งสิ้น และถือเป็นสิ่งสำคัญอย่างยิ่งในกระบวนการศึกษาตามหลักการการศึกษาของพุทธศาสนา เพราะถ้าการศึกษาขาดเสียซึ่งจริยธรรม การศึกษานั้นก็จะบกพร่องและไม่สมบูรณ์ ซึ่งเกี่ยวกับประเด็นนี้ ท่านพุทธทาสภิกขุ ได้เสนอทรรศนะเอาไว้ว่า

“การศึกษาที่ไม่สมบูรณ์ จะสร้างปัญหาภัยเชื้อเรื้อรังขึ้นในโลก อย่างที่กำลังมีอยู่ในปัจจุบันนี้ ดังนั้น เราควรมีระบบการศึกษาที่ทลายความเห็นแก่ตัว โดยเฉพาะอย่างยิ่งก็คือ ระบบจริยธรรม อย่างที่เราากำลังคิดค้นวางระเบียบหรือวิธีการเรียนการสอนให้มันมีสิ่งทีเรียกว่า จริยธรรม หรือศีลธรรม ขึ้นในหมู่นักเรียนนักศึกษา ถ้าทำกันได้ดีทั้งโลกเมื่อไรก็จะเป็น โชคดีแก่โลกเมื่อนั้น ทั้งนี้ ก็เนื่องมาจาก วิชาการศึกษาในยุคปัจจุบัน แม้จะสูงสุดก็ไม่ได้เกี่ยวข้องกับเรื่องทางวิญญาณ เพราะหลักการจัดการศึกษาในโลกยุคปัจจุบันนี้ เอาเรื่องทางวิญญาณนี้ไปไว้ทางฝ่ายศาสนา เป็นเรื่องในวิถีดาวาราม ไม่เอามารวมไว้ในการศึกษาสามัญของประชาชน⁴⁹

สรุปความว่า หลักสูตรการศึกษาที่เน้นหนักในเรื่องจริยธรรมนั้น เป็นสิ่งสำคัญยิ่งในกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาของพุทธศาสนา ทั้งนี้ เพราะเป้าหมายหลักของการศึกษาในพุทธศาสนาที่สำคัญคือการพัฒนาคนให้เป็นมนุษย์ที่สมบูรณ์ ทั้งร่างกายและจิตใจ ด้วยเหตุนี้ เนื้อหาหรือหลักสูตรเกี่ยวกับการเรียนการสอนของพุทธศาสนานั้น ไม่ว่าจะในยุคสมัยใดก็ตาม จะต้องเน้นลงที่จริยธรรม ซึ่งเป็นหลักการพัฒนามนุษย์ให้มีระเบียบวินัยและความประพฤติที่ดีงาม เป็นการศึกษาที่สร้างให้คนมีทั้งความรู้และความดีงาม หรือสมบูรณ์ด้วยความรู้คู่คุณธรรม (วิชาจรณสมบุโน)

3.6.2 การเรียนการสอน

กระบวนการการเรียนการสอนของพระพุทธศาสนา มิได้เป็นระบบแบบแผนที่ชัดเจนอย่างเช่นกระบวนการในการเรียนการสอน ในระบบการศึกษาสมัยปัจจุบัน เนื่องจากการศึกษาของพุทธศาสนานั้น มีลักษณะที่เป็นแบบเปิดทั่วไป จึงอาจจะได้รับอิทธิพลจากสังคมแวดล้อม และ

⁴⁹ พุทธทาสภิกขุ, *ครูผู้สร้างโลก* (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมศาลา, ม.ป.ป.), หน้า 107-108.

วัฒนธรรมประเพณีแบบเดิมอยู่บ้าง แต่อย่างไรก็ตาม ระบบและวิธีการในการเรียนการสอนของพุทธศาสนานั้นยังมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัว ซึ่งจากที่ได้มีการประมวลกระบวนการเรียนการสอนในพระไตรปิฎก มีหลักการที่ควรพิจารณา และทำการศึกษาวิเคราะห์ ดังต่อไปนี้

ก. การเรียน

ระบบการเรียนในพุทธศาสนานั้น นอกจากอิทธิพลจากเรื่องความพร้อมแห่งอินทรีย์ซึ่งเป็นปัจจัยประกอบภายในของตัวผู้เรียนแต่ละคนแล้ว กระบวนการของการเรียนการสอนยังต้องมีองค์ประกอบที่สำคัญอื่น ๆ อีก เป็นต้นว่า ครู ในฐานะผู้สร้างศรัทธาและฉันทะให้เกิดขึ้น ซึ่งจะขยายวงกว้างไปสู่การเกิดอุปนิสัยการใฝ่เรียน ใฝ่รู้ ใฝ่ตั้งใจในการปฏิบัติ ด้วยความเพียรพยายามและความอดสาหะในการศึกษาปฏิบัติอย่างขยันอด ซึ่งถือเป็นสิ่งสำคัญในฐานะที่เป็นองค์ประกอบหนึ่งในกระบวนการพัฒนาไปสู่ระดับสูงสุดได้ ดังพระพุทธพจน์ที่ปรากฏในกัฎฐกัฐสูตว่า

“ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เราข่อมกล่าวการตั้งอยู่ในอหัตผล ด้วยการไปครั้งแรกเท่านั้น หามิได้ แต่การตั้งอยู่ในอหัตผลนั้น ข่อมมิได้ด้วยการศึกษาโดยลำดับ ด้วยการกระทำโดยลำดับ ด้วยความปฏิบัติโดยลำดับ ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ก็การตั้งอยู่ในอหัตผล ข่อมมิได้.....อย่างไร ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย กุลบุตรในธรรมวินัยนี้ เกิดศรัทธาแล้ว ข่อมเข้าไปใกล้ เมื่อเข้าไปใกล้แล้ว ข่อมนั่งใกล้ เมื่อนั่งใกล้แล้ว ข่อมเงียโสตกลง เมื่อเงียโสตกลงแล้ว ข่อมฟังธรรม ครั้นฟังธรรมแล้ว ข่อมทรงจำธรรมนั้นไว้ ข่อมพิจารณาเนื้อความแห่งธรรมที่ทรงจำไว้แล้วนั้น เมื่อพิจารณาเนื้อความอยู่ ข่อมได้ซึ่งความพินิจ เมื่อธรรมทนความพินิจได้ออยู่ ฉันทะข่อมเกิด เมื่อฉันทะเกิดแล้ว ข่อมอดสาหะ ครั้นอดสาหะแล้ว ข่อมไตร่ตรอง ครั้นไตร่ตรองแล้ว ข่อมตั้งความเพียร เมื่อมีตนส่งไปแล้ว ข่อมทำให้แจ้งซึ่งบรมสัจจะด้วยกาย และข่อมแทงตลอด เห็นแจ้งบรมสัจจะนั้น ด้วยปัญญา”⁵⁰

นอกจากนี้ ในปุณณียสูต⁵¹ ปรากฏพระพุทธพจน์ที่ทรงแสดงถึงความเป็นกระบวนการของการเรียนการสอนที่คล้ายกันนี้ คือ เกิดศรัทธา, เข้าไปหา (ครู), นั่งใกล้, สอบถาม, เงียโสตั้งธรรม, ทรงจำธรรมนั้นไว้, พิจารณาธรรมที่ได้ทรงจำไว้แล้ว, รู้อรุณแห่งธรรมนั้นแล้ว ปฏิบัติธรรมตามสมควรแก่ธรรม, มีวาจาถาม ชี้แจงให้เพื่อนพรหมจรรย์ได้โดยแจ่มแจ้ง

กล่าวได้ว่า ระบบการเรียนของพุทธศาสนา ตามที่ได้ประมวลมานั้น มีลักษณะที่เป็นกระบวนการที่ส่งเสริมการพัฒนาความก้าวหน้าของการศึกษา ซึ่งจะต้องอาศัยองค์ประกอบที่สำคัญต่อกระบวนการ คือ ครูซึ่งเป็นองค์ประกอบภายนอก รวมไปถึงองค์ประกอบภายในตัวผู้เรียนเอง ได้แก่ อุปนิสัย ความสนใจใฝ่รู้ การพิจารณาไตร่ตรอง ตลอดจนการนำไปประพฤติปฏิบัติตามให้

⁵⁰ ม. ม. 13/238.

⁵¹ อจ. ทสก. 24/83.

เกิดผล ซึ่งในลักษณะเช่นนี้ จุดเริ่มต้นที่สำคัญของกระบวนการซึ่งจะนำไปสู่กระบวนการของการเรียนการสอนได้นั้น จึงได้แก่ ศรัทธา โดยศรัทธานั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยการได้ยินได้ฟัง การดูแบบอย่างการของปฏิบัติจากครู หรือบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตร ตลอดจนจากการศึกษาค้นคว้าตามแหล่งข้อมูลที่เป็นประโยชน์ต่าง ๆ ซึ่งจะเป็นแรงจูงใจให้เกิดศรัทธา เกิดฉันทะ คือความใฝ่รู้ ใฝ่ดี ใฝ่สร้างสรรค์ และนำไปสู่กระบวนการการเรียนการสอน รวมไปถึงการปฏิบัติจนให้เกิดผลสัมฤทธิ์ต่อไป กล่าวโดยสรุปก็คือ ระบบการเรียนตามหลักของพุทธศาสนานั้น มีลักษณะที่เป็นกระบวนการที่สนับสนุนกันไปเรื่อย ๆ คือ เริ่มจากการแสวงหาครูหรือบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรแล้วได้แล้ว ก็จะส่งเสริมให้เกิดการเรียนรู้หรือการศึกษาตามกระบวนการที่สูงขึ้นต่อ ๆ ไป เช่น เมื่อได้กัลยาณมิตรแล้วก็จะนำไปสู่การสร้างศรัทธา เกิดสัมมาทิฐิ และนำไปสู่การปฏิบัติเพื่อปัญญาในระดับที่สูงขึ้นเป็นลำดับต่อไป จนกระทั่งบรรลุถึงผลสูงสุดตามเป้าหมายของการศึกษานั้น

ข. การสอน

สำหรับระบบการสอนในพุทธศาสนานั้น จะเห็นได้จากวิธีการสอนของพระพุทธเจ้าเป็นหลักสำคัญ ซึ่งจากที่ได้ประมวลมาจากหลักการต่าง ๆ ที่ปรากฏในพระไตรปิฎก มีดังต่อไปนี้

ในโคตมสูตร ได้กล่าวถึงอาการที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนไว้ 3 ประการ ดังมีใจความแห่งพระสูตรโดยย่อคือ ทรงสอนในสิ่งที่ทรงรู้อย่างเห็นจริง ทรงสอนมีเหตุมีผล ที่ผู้ฟังสามารถตรงตามให้เห็นจริงได้ ทรงสอนให้เห็นจริง และให้ได้รับผลเป็นอัจฉรย์⁵²

ในอุทายิสสูตร ได้กล่าวถึงองค์แห่งธรรมกถึกไว้ 5 ประการ ได้แก่ สอนไปตามลำดับ สอนชี้แจงให้เข้าใจชัดเจนในแต่ละแง่แต่ละประเด็น สอนด้วยจิตเมตตา สอนไม่มุ่งลากสักการะสอนโดยไม่กระทบตนและผู้อื่น⁵³ โดยวิธีการสอนแบบของพระพุทธเจ้านั้น ถือหลักว่า จะต้องรู้จักบุคคลที่จะสอนเป็นเบื้องต้นแรกก่อน ทั้งนี้ก็เพื่อส่งผลต่อไปในหลักที่สอง คือการเลือกธรรมแก่เขาตามความเหมาะสม⁵⁴

นอกจากนี้ และการสอนของพระพุทธองค์ ยังมีลักษณะที่สรุปได้เป็น 3 อาการ ได้แก่ ทรงสอนโดยการปฏิบัติ ซึ่งเป็นการเปลี่ยนหลักคำสอนดั้งเดิม ทรงสอนโดยการปฏิรูป ซึ่งเป็นการสอนโดยวิธีดัดแปลงของเก่าที่ยังไม่ดีให้ดีขึ้น และทรงสอนโดยวิธีตั้งหลักขึ้นใหม่⁵⁵

⁵² ม. ม. 13/330; อจ. ติก. 20/565.

⁵³ อจ. ปญจก. 22/159.

⁵⁴ ประสาร ทองภักดี, ระบบการศึกษาของพระพุทธเจ้า (กรุงเทพมหานคร: เอกสารประชุมทางวิชาการเรื่อง “พระพุทธศาสนากับการศึกษาในประเทศไทย” กระทรวงศึกษาธิการ, 2513), หน้า 166.

⁵⁵ สุชีพ ปุญญานุภาพ, คุณลักษณะพิเศษแห่งพุทธศาสนา, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาหมกุฏราชวิทยาลัย, 2541), หน้า 21-22.

อนึ่ง การสอนของพระพุทธเจ้า ยังมีลักษณะเป็นการสอนแบบวิธีการที่เป็นที่รู้จักกัน โดยกว้างขวาง ตามแนวทางการศึกษาศสมัยใหม่ นั่นก็คือ วิธีการสอนแบบแก้ปัญหา (Problem-Solving Method) หรือวิธีการสอนแบบวิทยาศาสตร์ (Scientific Method) โดยเทียบกับการสอนตามหลักอริยสัจ 4 ของพุทธศาสนา ได้แก่ ทุกข์ สมุทัย นิโรธ และมรรค เทียบกับกระบวนการทางวิทยาศาสตร์ คือ การตั้งปัญหา ตั้งสมมุติฐาน ทดลอง วิเคราะห์และสรุปผล⁵⁶

กล่าวได้ว่า ระบบการเรียนการสอนของพุทธศาสนานั้น มีลักษณะที่เป็นกระบวนการเพื่อการแสวงหาความรู้ โดยเริ่มต้นจากการพึงพาปัจจัยภายนอก ได้แก่ ครูหรือนุคคลผู้สามารถเป็นกัลยาณมิตร จากนั้น ก็ดำเนินไปสู่ปัจจัยภายใน คือการใช้โยนิโสมนสิการ พร้อมกับการลงมือปฏิบัติตามความรู้หรือทฤษฎีที่ได้ศึกษาเรียนรู้มานั้น ตามสมควรแก่สติปัญญาและความสามารถของแต่ละบุคคล โดยหลักการสำคัญเกี่ยวกับการเรียนการสอนของพุทธศาสนานั้น ผู้เรียนมีบทบาทสำคัญในการแสวงหาแหล่งความรู้ คือการปลุกฉันทะและศรัทธาให้เกิดขึ้น ซึ่งจะนำไปสู่กระบวนการของการเรียนรู้ต่อไป ส่วนครูนั้นมีบทบาทในการช่วยเหลือ อนุเคราะห์สงเคราะห์ผู้เรียนหรือศิษย์ ด้วยพื้นฐานแห่งความเมตตากรุณา มุ่งหวังที่จะให้ผู้เรียนได้พ้นจากปัญหาหรือความทุกข์ในชีวิต การสอนจึงแสดงออกมาในรูปแบบของการแนะนำ ชี้แจงเปิดเผยให้เห็นถึงความเป็นจริงของสิ่งต่าง ๆ ที่ประกอบด้วยประโยชน์ต่อการดำเนินชีวิต และต่อการส่งเสริมพัฒนาคุณค่าภายในของผู้เรียนให้สูงขึ้นไป พร้อมทั้งสามารถเป็นแบบอย่างในการประพฤติปฏิบัติให้แก่ศิษย์ได้เป็นอย่างดีอีกด้วย

3.6.3 ครู

คำว่า ครู นั้น มีคำที่ใช้แทนความหมายอยู่ด้วยกันจำนวน 4 คำ คือ อุปัชฌายะ ซึ่งแปลว่าผู้เข้าไปเฝ้า หมายถึงเข้าไปเฝ้าดูหรือสอดส่องดูแลความประพฤติในทางที่ดีหรือชั่วของศิษย์ อาจารย์ะ ผู้ที่ศิษย์ควรประพฤติต่อท่านด้วยความเอื้อเพื่อ สัตถา ผู้อบรมสั่งสอน หรือผู้เป็นบรมครูของโลก (สัตถา เทวมนุสสถาน) และ ครู หมายถึงผู้ควรเคารพทั้งหลาย มีมารดาบิดา เป็นต้น ซึ่งเมื่อได้ประมวลจากความหมายแห่งศัพท์ทั้งหมดที่กล่าวมา จึงสามารถที่จะให้คำนิยามของคำว่าครูได้ว่า “ครูคือผู้สอนและผู้ดูแลความดีความชั่วของศิษย์ เป็นผู้ที่ศิษย์ควรให้ความเคารพและประพฤติโดยเอื้อเพื่อ”⁵⁷

⁵⁶ สาทโรช บัวศรี, ปรัชญาการศึกษาสำหรับประเทศไทย: จุดบรรจบระหว่างพุทธศาสนากับประชาธิปไตย, แปลโดย สุนทร โคตรบรรเทา (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, 2544), หน้า 90-100.

⁵⁷ วิจิตร เกิดวิศิษฐ์, ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท, (วิทยานิพนธ์ปริญญามหาบัณฑิต สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 143.

ในอังกุตรนิกาย สัตตกนิบาต⁵⁸ ได้กล่าวถึงคุณสมบัติของความเป็นมิตรไว้ ซึ่งถูกนำมาใช้เป็นคุณสมบัติของครู มีทั้งหมด 7 ประการด้วยกัน คือ

1. เป็นที่รัก (ปิโย) คือน่ารัก น่าไว้วางใจ จูงใจให้อยากเข้าไปหาเพื่อปรึกษาและไต่ถาม
2. เป็นที่น่าเคารพ (ครู) เพราะความประพฤติคนสมควรแก่ฐานะ ทำให้เกิดความรู้สึกอบอุ่นใจที่ได้เข้าไปหา รู้สึกเป็นที่พึ่งพาได้และปลอดภัย
3. เป็นผู้ถ่ายทอดสรรเสริญ (ภาวนีโย) คือนำยกย่องให้เป็นแบบอย่าง ในฐานะผู้ทรงคุณทั้งความรู้และภูมิปัญญาอย่างแท้จริง ทั้งเป็นผู้ที่ฝึกรบและปรับปรุงตนเองอยู่เสมอ เป็นบุคคลที่น่านำมาเป็นแบบอย่าง ในการปฏิบัติตนและการดำเนินชีวิต
4. เป็นผู้ฉลาดในการเจรจา (วตฺตา) คือรู้จักพูด พูดชี้แจงให้เข้าใจได้ง่าย พูดให้เกิดผล คอยแนะนำตักเตือนและเป็นที่ปรึกษาที่ดี ทั้งรู้ว่าเมื่อไรควรพูดและพูดอย่างไร สามารถที่จะสอนและถ่ายทอดความรู้ได้เป็นอย่างดี
5. เป็นผู้อดทนต่อถ้อยคำ (วจนฺกุขโม) คือพร้อมที่จะรับฟังคำปรึกษาและซักถามทุกอย่าง ของศิษย์อยู่เสมอ อดทน ไม่เบือนหน้ารำคาญ
6. เป็นผู้สามารถพูดถ้อยคำที่ลึกซึ้งได้ (กมุภีรณฺจ กถํ กตฺตา) คือกล่าวชี้แจงเรื่องราวที่ลึกซึ้ง และยุ่งยากซับซ้อนให้เข้าใจได้ ทั้งเรื่องง่าย ก็อธิบายได้อย่างลึกซึ้ง
7. ไม่ชักนำไปในทางที่ไม่ดี (โน จฏฺฐานเณ นิโยชเย) คือไม่แนะนำไปในเรื่องเหลวไหล หรือชักจูงไปในทางที่จะเสื่อมเสีย สามารถเป็นแบบอย่างที่ดีงามของศิษย์ได้

ในสังคาลสูตร⁵⁹ พระพุทธองค์ยังได้ทรงตรัสว่า ครู เป็นทักษิณทิส ควรสงเคราะห์ศิษย์ ในฐานะ 5 ประการ คือ ฝึกฝนแนะนำให้เป็นคนดี สอนให้เข้าใจโดยแจ่มแจ้ง สอนศิลปวิชาให้โดยสิ้นเชิง ยกย่องศิษย์ให้ปรากฏในหมู่คณะ และช่วยคุ้มครองปกป้อง คือเป็นที่พึ่งพาแก่ศิษย์ได้

ความเป็นกัลยาณมิตรของครูนั้นมีความสำคัญต่อศิษย์เป็นอย่างยิ่ง ทั้งในฐานะที่เป็นแบบอย่างของการประพฤติตนให้มีอาการที่ดีงาม คือสอนให้ศิษย์มีความประพฤติตนที่เรียบร้อย มีระเบียบวินัยเป็นพื้นฐานเบื้องต้น ทั้งในด้านการอบรมสั่งสอนด้านศิลปวิชาความรู้ที่เป็นประโยชน์ ในด้านการดำเนินชีวิตในสังคม รวมไปถึงการสร้างทางแห่งสวรรค์และการชำระขัดเกลาตนเองให้เกิดความบริสุทธิ์และเป็นอิสระ ซึ่งทั้งหมดนี้ก็เพราะความสำคัญในฐานะเป็นกัลยาณมิตรของครู ดังที่ปรากฏในอัญญสูตร พระพุทธเจ้าได้ตรัสไว้ว่า “ความเป็นผู้มีมิตรดี เป็นอาหารของศีล”⁶⁰

⁵⁸ อัง. สตุตค. 23/23.

⁵⁹ ที. ปา. 11/200.

⁶⁰ อัง. ทสก. 24/73.

อนึ่ง การศึกษาตามธรรมชาติของพุทธศาสนานั้น ไม่ได้เริ่มเพียงแต่จากสถานศึกษาเท่านั้น หากแต่โดยความเป็นจริงแล้วได้เริ่มต้นขึ้นที่บ้าน ด้วยความเมตตาอนุเคราะห์ของมารดาบิดาที่คอยอบรมสั่งสอนให้เป็นคนดี ให้มีความรู้และระเบียบวินัย เพราะฉะนั้น ความหมายของครู จึงไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแต่ผู้ทำหน้าที่สอนหนังสือ หรือให้ความรู้วิชาการเพียงอย่างเดียว แต่รวมไปถึงมารดาบิดาด้วย มารดาบิดาจึงถือว่าเป็นครูคนแรกหรือเป็นบูรพาจารย์ของบุตร ดังข้อความที่ปรากฏในโสณนันทชาดกว่า “มารดาและบิดาบัณฑิตเรียกว่าเป็นพรหมของบุตร เป็นบูรพาจารย์ของบุตร เป็นผู้ควรรับของกำนับของบุตร และว่าเป็นผู้อนุเคราะห์บุตร”⁶¹ นอกจากมารดาบิดาแล้ว คำว่าครู ยังหมายรวมไปถึงผู้ทำหน้าที่เผยแผ่หลักธรรมคำสอนเพื่อประโยชน์สุขของมหาชน หรือผู้ทำหน้าที่เป็นธรรมทูตอีกด้วย ดังที่ปรากฏในทนต์สูตร⁶² พระพุทธเจ้าได้ทรงสรรเสริญพระสารีบุตร ในฐานะที่ท่านมีคุณลักษณะของผู้ทำหน้าที่เป็นทูต 8 ประการ คือ เป็นผู้สามารถรับฟัง สามารถให้ผู้อื่นรับฟัง ศึกษาเรียนรู้มาดี ทรงจำไว้ดี เป็นผู้รู้เอง สามารถให้ผู้อื่นรู้ได้ด้วย เป็นผู้ฉลาดในสิ่งที่เป็นประโยชน์ ทั้งไม่เป็นประโยชน์ และไม่ก่อการทะเลาะวิวาท

จากใจความแห่งพระสูตรข้างต้นนั้น แสดงให้เห็นได้ว่า ความหมายของคำว่าครูนั้น มีความกว้างขวางและครอบคลุมเพียงใด เพราะไม่ได้จำกัดอยู่เพียงความหมายของผู้ทำหน้าที่อบรมสั่งสอนวิชาการหรือเนื้อหาอย่างเดียว แต่ครูดตามความหมายแห่งพระสูตรนี้ มุ่งหมายถึงบุคคลผู้ทำหน้าที่ในการเผยแผ่หลักสังฆธรรม ซึ่งจะต้องประกอบด้วยคุณสมบัติของความเป็นครูหรือนักเผยแผ่ที่ดี คือเป็นผู้ที่มีความรู้ความสามารถเป็นอย่างดี มีนิสัยเป็นผู้รับฟังที่ดี เชี่ยวชาญในการถ่ายทอดวิชาความรู้ ทั้งรู้ว่าอะไรเป็นประโยชน์ควรสอนหรือไม่ควรสอน และไม่สร้างความเดือดร้อนรำคาญให้ใคร ซึ่งจากคุณลักษณะของครูดังที่ได้กล่าวมานั้น ผู้เป็นครูจะต้องมีความรู้ความสามารถทั้งในด้านทฤษฎีและปฏิบัติ เพราะหน้าที่ของครูนั้นไม่ได้หมายความถึงเฉพาะผู้สอนวิชาเท่านั้น แต่ยังคงเป็นผู้ที่พัฒนาตนเองอยู่เสมอ เป็นผู้เข้าใจและยึดมั่นในหลักสังฆธรรม และมุ่งมั่นที่จะนำพาผู้เรียนไปสู่จุดหมายที่ดีงามและมั่นคงอย่างแท้จริง

กล่าวได้ว่า ในกระบวนการพัฒนาทางการศึกษาของพุทธศาสนานั้น ไม่ว่าจะยุคใดสมัยใดก็ตาม เป็นที่ปรากฏชัดเจนแล้วว่า ความสำคัญของครูหรือผู้ให้ความรู้นั้นมีมากเพียงใด เพราะครูซึ่งเป็นผู้ประกอบด้วยคุณลักษณะของกัลยาณมิตรนั้น คือผู้ที่สมบูรณ์ด้วยความรู้และความประพฤติที่จะนำพาศิษย์ไปสู่ความเจริญอกงามได้ ซึ่งถ้าขาดเสียซึ่งครูแล้ว การดำเนินชีวิตอาจจะไม่สมบูรณ์ ทั้งนี้ เพราะครูดตามความหมายของพุทธศาสนานั้น ครอบคลุมบุคคลหลายประเภท นับจากครูในฐานะเป็นบูรพาจารย์ ก็มารดาบิดา ซึ่งถือว่าเป็นครูคนแรก ที่เป็นผู้ให้การเลี้ยงดูอบรมสั่งสอนให้รู้

⁶¹ พุ. ชา. 20/162.

⁶² อัง. อญฺฐก. 23/106.

ในสิ่งที่ควรรู้ ให้การบ่มเพาะนิสัย และให้ซึมซับวัฒนธรรมกิจกรรมรยาทอันดีงามทั้งหลาย จากนั้นถึงจะเป็นการรับช่วงของครูผู้ให้การศึกษาในลักษณะที่เป็นสถาบันต่อไป เพราะฉะนั้น คุณสมบัติของครูดังกล่าวมานั้น จึงสรุปความหมายตามที่ท่านพุทธทาสภิกขุ แสดงไว้ว่า

“ความมุ่งหมายของครูก็คือ สร้างเด็กให้เป็นคนดี แล้วเป็นผู้ใหญ่ที่เป็นคนดี บิดามารดาเป็นครูชั้นต้น ครูบาอาจารย์ที่โรงเรียนก็เป็นครูรับช่วง แล้วก็ยังสอนมาด้วยกัน นี่ก็คือคำว่าครูโดยใจความสั้น ๆ เป็นผู้อบรมสั่งสอนให้เกิดมรรยาท เกิดนิสัย เกิดคุณสมบัติต่าง ๆ”⁶³

นอกจากนี้ ครูต้องเป็นธรรมชีวิ เพื่อสร้างประโยชน์ตนและผู้อื่น ด้วยการพัฒนาตนเองให้สมบูรณ์และสามารถเป็นตัวอย่างให้แก่ศิษย์ได้ด้วย ดังนั้น ครูจึงต้องมีบทบาทหน้าที่เป็นสองเท่า คือทั้งฝึกฝนตนเองและอบรมสั่งสอนคนอื่นในการดำเนินชีวิตที่ถูกต้องเป็นธรรม ด้วยการปฏิบัติให้เป็นแบบอย่างให้ได้ปฏิบัติตาม ไม่ใช่แค่สอนแต่ปากเท่านั้น แต่จะต้องให้ผู้เรียนได้รับหลักฐานเชิงประจักษ์ เพื่อเสริมสร้างความมั่นใจในแนวทางการปฏิบัติว่าถูกต้องและเกิดผลเป็นความสุข ดังนั้นครูต้องประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างที่ดีเพื่อให้ศิษย์ประพฤติตามได้ และเมื่อต่างฝ่ายต่างก็มีแนวทางในการดำเนินชีวิตด้วยการปฏิบัติถูกต้องชอบธรรมแล้ว โลกก็จะกลายเป็นโลกแห่งความชอบธรรม เป็นโลกแห่งความสงบสุขเพราะมีธรรมเป็นเครื่องดำเนินชีวิต”⁶⁴ นอกจากนี้ บทบาทของครู ยังต้องทำหน้าที่เป็นผู้นำทางจิตวิญญาณ คือสอนให้ทุกคนรู้จักชีวิต รู้จักทำหน้าที่และเสริมสร้างคุณค่าชีวิตในด้านวิญญาณ เพื่อความอยู่รอดของชีวิตและสังคมมนุษย์อย่างแท้จริง⁶⁵

3.6.4 นักเรียน

ในทางพระพุทธศาสนา ผู้ศึกษา มีความหมายที่ตรงกับคำว่า สิสฺโส ซึ่งหมายถึงผู้ศึกษา อนุเดวาสสิก ผู้อยู่ภายใน ซึ่งก็มุ่งหมายถึงศิษย์ และเสหะ ผู้ที่ยังต้องศึกษา โดยความหมายของคำว่า สิสฺโส มีความหมายที่กว้างที่สุด คือมีความมุ่งหมายครอบคลุมทั้งการศึกษาประเภทอาคาริยะ และอนาคาริยะก็ได้ ส่วนอันเดวาสสิกและเสหะ นิยมใช้ในประเภทอนาคาริยะเท่านั้น⁶⁶

⁶³ พุทธทาสภิกขุ, ครูผู้สร้างโลก, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์ธรรมศาลา, ม.ป.ป.), หน้า 69.

⁶⁴ เรื่องเดียวกัน, หน้า 83.

⁶⁵ พระเทพวิสุทธิเมธี (พุทธทาสภิกขุ) ธรรมสำหรับครู, (กรุงเทพมหานคร: กระทรวงศึกษาธิการ, 2527), หน้า 206.

⁶⁶ วิจิตร เกิดวิสัยฐ์, ปรัชญาการศึกษาของพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาท, (วิทยานิพนธ์ปริญญาโท สาขาปรัชญา บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2520), หน้า 147.

ในเสขสูตร มีพระพุทธพจน์ซึ่งได้ให้นิยามคำว่า เสขะ เอาไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ที่เรียกว่า เสขะ ด้วยเหตุว่ายังต้องศึกษา คือศึกษาในอริสติกศึกษา อธิจิตตศึกษา และอธิปัญญาศึกษา”⁶⁷ เพราะฉะนั้น คำว่าเสขะ คือผู้ยังต้องศึกษานี้ จึงกินขอบเขตความหมายที่กว้างขวางครอบคลุมไปถึงความหมายของศิษย์หรือผู้ศึกษาทั้งในฝ่ายโลกและฝ่ายธรรม อีกทั้งยังมีลักษณะที่เน้นหนักการศึกษาตามกระบวนการของไตรสิกขา คือ สีล สมาธิและปัญญา อันเป็นการศึกษาแบบอนาคาริยะด้วย

ในพระสูตรเดียวกันนี้ ยังได้กล่าวถึงบุคคลผู้เหมาะสมที่จะเรียกว่า นักศึกษา เพราะเรียนจริง รู้จริง และเป็นนักปฏิบัติ เพราะพากเพียรจนถึงที่สุดแห่งการปฏิบัติ เป็นนักปราชญ์และมีความประพฤติเรียบร้อย⁶⁸

ธรรมชาติของผู้ที่ยังต้องศึกษา หรือเสขะนั้น มีลักษณะที่ถูกครอบงำด้วยอวิชา เปรียบเหมือนเด็กอ่อนที่ยังนอนหงาย ถูกผูกด้วยเครื่องผูกไว้ 5 แห่ง คือที่มือทั้งสอง เท้าทั้งสองและที่คอ ดังนั้น ในแง่ของการพัฒนาจึงต้องทำให้เครื่องผูกเหล่านี้หลุดไป เด็กจึงจะเจริญได้ เมื่ออินทรีย์แก่กล้าขึ้นจึงจะรู้ว่าตนหลุดพ้น ไม่มีเครื่องผูก คืออวิชา⁶⁹

นอกจากนี้ ในอายาจนสูตร พระพุทธองค์ได้ทรงพิจารณาแยกผู้ที่ยังต้องศึกษาออกตามสมรรถภาพทางสติปัญญาหรือความแก่กล้าทางด้านอินทรีย์ที่แตกต่างกัน บางพวกมีความฉลาดมาก บางพวกฉลาดปานกลาง ส่วนบางพวกฉลาดน้อย โดยทรงเปรียบเทียบลักษณะดังกล่าวกับประเภทต่าง ๆ แห่งดอกบัว ดังต่อไปนี้

“ในกอบอุบลกัถี ในกอบปทุมกัถี ในกอบปณทริกัถี ดอกอุบลกัถี ดอกปทุมกัถี ดอกปณทริกัถี บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ อาศัยอยู่ในน้ำ จมอยู่ในน้ำ อันน้ำเลี้ยงอยู่ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ ตั้งอยู่เสมอน้ำ บางเหล่าเกิดแล้วในน้ำ เจริญแล้วในน้ำ ตั้งขึ้นพ้นน้ำ อันน้ำไม่ติดแล้ว แม้นันใด พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงสอดส่องดูโลกด้วยพระพุทธจักขุ ก็ได้ทรงเห็นสัตว์ทั้งหลาย บางพวกมีกิเลสจุกฐลีในดวงตาน้อย บางพวกมีกิเลสจุกฐลีในดวงตามาก บางพวกมีอินทรีย์กล้า บางพวกมีอินทรีย์อ่อน บางพวกมีอาการดี บางพวกมีอาการเลว บางพวกจะพึงสอนให้รู้ได้โดยง่าย บางพวกจะพึงสอนให้รู้ได้โดยยาก บางพวกมีปรกติเห็นโทษในปรโลกว่าเป็นภัยอยู่ ฉะนั้น”⁷⁰

⁶⁷ อจ. ติก. 20/525.

⁶⁸ อจ. ติก. 20/530.

⁶⁹ ม. ม. 13/401.

⁷⁰ ส. ส. 15/557.

จากหลักการข้างต้นนั้น ถือได้ว่าพุทธศาสนามองเห็นถึงความสำคัญแห่งความแตกต่างระหว่างผู้เรียนหรือผู้ศึกษา โดยมีได้มองข้ามหลักความแตกต่างกันของบุคคล (Individual difference) และได้ให้ความสำคัญต่อการอบรมสั่งสอน ตามความเหมาะสมกับสมรรถภาพทางสติปัญญาของผู้เรียนแต่ละบุคคล ซึ่งสิ่งสำคัญประการหนึ่งในการพิจารณาถึงความแตกต่างระหว่างบุคคล ก็คือ ความสมบูรณ์พร้อม หรือความสูงงอมแห่งอินทรีย์ (อินทรีย์ปริปากะ) โดยจะเห็นได้ว่า ในการสอนหรือการแสดงธรรมของพระพุทธองค์นั้น ทรงตรวจดูความพร้อมแห่งอินทรีย์ของผู้ฟังก่อนว่าผู้ฟังมีพื้นฐานความพร้อมหรือความสมบูรณ์ทางอินทรีย์มากน้อยเพียงไร โดยพิจารณาจากคุณธรรม คือ อินทรีย์หรือพละ 5 ได้แก่ ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความรู้ตัว) สมาธิ (ความตั้งใจมั่นคง) และปัญญา (ความรู้แจ้ง) ว่ามีความเข้มข้นหรือเบาบางมากน้อยเพียงไร⁷¹

อย่างไรก็ตาม มีประเด็นที่ควรวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักการของพุทธศาสนาในประเด็นที่พุทธศาสนานั้น ก็ให้ความสำคัญในเรื่องความแตกต่างแห่งบุคคล ซึ่งอาจจะทำให้เกิดความเข้าใจว่าพุทธศาสนานั้น ได้ยึดถือหลักการศึกษาระบบเน้นนักเรียนเป็นศูนย์กลาง (Child centered education) เช่นเดียวกับทฤษฎีทางการศึกษา ของปรัชญาการศึกษาสำนักพัฒนาการนิยมของคิวอี้ แต่โดยความเป็นจริงแล้วนั้น การที่พุทธศาสนาได้ให้ความสำคัญต่อหลักความแตกต่างระหว่างบุคคลของผู้เรียนนั้น ก็ไม่ได้หมายความว่าหลักการศึกษาศาสตร์ของพุทธศาสนานั้น เป็นการศึกษาที่เน้นผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง เพราะปรัชญาการศึกษาแบบผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง เกิดขึ้นจากการเชื่อในหลักความเป็นจริงที่เป็นสัมพัทธนิยม เป็นการมองความจริงในลักษณะที่เป็นปรากฏการณ์ทางธรรมชาติ ที่ต้องเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีความรู้หรือความจริงใดจริงสูงสุด

เพราะฉะนั้น หลักความเป็นจริงตามแนวความคิดนี้จึงเป็นสิ่งที่ไม่สมบูรณ์และไม่คงที่ตายตัว สิ่งสำคัญจึงต้องอยู่ที่ตัวผู้เรียน ที่จะต้องเป็นผู้สร้างความรู้หรือความจริงเหล่านั้นขึ้นมาด้วยตนเอง ในท่ามกลางแห่งเงื่อนไขภายในตัวของเขาเอง ประกอบกับเงื่อนไขจากสิ่งแวดล้อมภายนอกอย่างอื่นอีกด้วย ด้วยเหตุนี้ แนวทางการศึกษาดังกล่าวนั้นจึงได้ชื่อว่า การศึกษาแบบใช้ผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง แต่สำหรับพุทธศาสนานั้น ได้ยึดถือหลักการนี้เป็นเพียงวิธีการอย่างหนึ่ง เพื่อใช้ในการสอนธรรมตามหลักการของพระพุทธเจ้า ในการพิจารณาถึงความเหมาะสมของผู้รับธรรมนั้น ว่า จะมีความพร้อมหรือความโน้มเอียงในด้านอุปนิสัยหรือสติปัญญาเป็นอย่างไรบ้าง เพื่อที่จะกำหนดหลักธรรมให้ถูกต้องกับผู้เรียน ซึ่งก็คือได้ว่าเป็นวิธีการที่สำคัญอีกประการหนึ่งในกระบวนการของการศึกษา แต่ไม่ใช่หลักการใหญ่ของพุทธศาสนา เพราะพุทธศาสนานั้น เชื่อในหลักความเป็นจริงซึ่งเป็นสิ่งสัมบูรณ์ เป็นสัจธรรมที่สมบูรณ์ตายตัว หลักความรู้และความจริงของพุทธศาสนาจึงเป็นสัจธรรมที่สมบูรณ์ ที่ผู้เรียนจะต้องใช้ทั้งความวิริยะอุตสาหะในการพัฒนาสติปัญญา หรืออินทรีย์

⁷¹ อจ. ปญจก. 22/13.

ของตนเองไปสู่เป้าหมายสูงสุดนั้นด้วยตนเอง ซึ่งแนวทางดังกล่าวนี้ของพุทธศาสนา ถือเป็นภาระเน้น
 สังฆธรรมหรือความรู้สูงสุดเป็นศูนย์กลาง ไม่ใช่ยึดถือผู้เรียนเป็นศูนย์กลาง

อนึ่ง คุณสมบัติหรือหน้าที่ของผู้ศึกษานั้น ปรากฏในสติกาลาวาทสูตร⁷² ว่า ศิษย์ควรทำ
 การบำรุงครูอาจารย์ด้วยฐานะ 5 ประการ ดังต่อไปนี้

- 1) ลูกขึ้นต้อนรับ
- 2) เข้าไปหา เพื่อบำรุงรับใช้ ขอคำปรึกษา ซักถาม และขอคำแนะนำ เป็นต้น
- 3) ใฝ่ใจศึกษา คือมีใจรัก มีศรัทธามุ่งให้เกิดปัญญา
- 4) ประนินับัตริบใช้ครูอาจารย์
- 5) เรียนศิลปวิทยาด้วยความเคารพ

กล่าวได้ว่า ทรรสนะเกี่ยวกับผู้ศึกษาหรือนักเรียนของพุทธศาสนานั้น โดยธรรมชาติ
 แล้ว ผู้เรียนคือผู้ที่จะต้องศึกษาและพัฒนาตนเอง トラบใดที่ยังไม่บรรลุถึงอิสรภาพ คือหลุดพ้นจาก
 กิเลสอาสวะโดยสิ้นเชิง ซึ่งจะต้องศึกษาอยู่ในกรอบของความรู้และความดีงามควบคู่กันไป กล่าวคือ
 ศึกษาตามกระบวนการของหลักไตรสิกขา ได้แก่ ศีล สมาธิ และปัญญา อันจะเป็นเครื่องมือในการ
 หล่อหลอมให้ผู้ที่ได้ศึกษาจนจบตามกระบวนการ กลายเป็นบุคคลที่มีคุณภาพ สมบูรณ์ทั้งความรู้
 ทางด้านวิชาการ และอาจารย์คือความประพฤติที่ถูกต้องดีงาม สามารถดำรงชีวิตอยู่ในสังคมได้อย่าง
 มีความสงบสุข ตามเป้าหมายของการศึกษา คือได้รับประโยชน์สุขของชีวิตขั้นต่าง ๆ นอกจากนี้แล้ว
 ตามทรรสนะของพุทธศาสนา ผู้เรียนยังเป็นผู้ที่มีความแตกต่างกันทางสติปัญญาและความสามารถ
 ซึ่งจะต้องพิจารณาถึงความเหมาะสมกับเนื้อหาและวิธีการสอนที่แตกต่างกันเป็นสำคัญ รวมทั้งต้อง
 ให้ความสำคัญต่อการปฏิบัติทดลองด้วยตนเอง และรับผลการปฏิบัตินั้นด้วยตนเองในขั้นสุดท้าย เพราะ
 การที่ผู้เรียนจะได้บรรลุถึงความรู้และความจริงนั้น ต้องขึ้นอยู่กับประสบการณ์ตรงของแต่ละคน ซึ่ง
 ถือเป็นภาระประเมินผลตามกระบวนการของการศึกษาตามหลักพุทธศาสนา คือ ปรียติ ปฏิบัติ และ
 ปฏิเวธ เพราะฉะนั้น ผลสัมฤทธิ์ทางการศึกษาขั้นต่าง ๆ นั้น ผู้เรียนแต่ละคนจะต้องเข้าถึงได้ด้วย
 ตนเอง คือรู้เองเห็นเอง เพราะเป็นสิ่งที่รู้ได้เฉพาะตน (ปัจเจกตัง) นอกจากนี้ บทบาทหน้าที่ของ
 นักเรียนที่สำคัญอีกประการหนึ่งก็คือ ต้องเป็นผู้ประพฤติตนอยู่ในกรอบแห่งระเบียบวินัย ให้ความ
 เคารพยกย่อง เชื่อฟังคำสั่งสอน และปฏิบัติตามแบบอย่างที่ดีของครู ในฐานะผู้เป็นกัลยาณมิตรที่เอื้อ
 ประโยชน์ต่อการเรียนรู้และการพัฒนาคุณค่าชีวิตที่ดีงามของศิษย์ให้เกิดขึ้นได้

⁷² ที. ปา. 11/200.